

บทที่ 4

ความรู้เกี่ยวกับศาสนวัตถุ และศาสนสถาน

บทที่ 4

ความรู้เกี่ยวกับศาสนวัตถุและศาสนสถาน

แนวคิด

1. ศาสนวัตถุทางพระพุทธศาสนาสร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์เหตุการณ์ในพระพุทธศาสนาและเป็นเครื่องให้ระลึกถึงความสำคัญของพระพุทธศาสนา แสดงออกมาในลักษณะของพระพุทธรูปและพระไตรปิฎก
2. พระไตรปิฎกมีความสำคัญในฐานะเป็นแหล่งรวมหลักคำสอนที่พระพุทธเจ้าได้แสดงไว้ในที่ต่าง ๆ พระสงฆ์สาวกได้รวบรวมเอาไว้ ประกอบด้วย พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก
3. ประเภทของศาสนสถาน แบ่งออกเป็น ศาสนสถานประเภทเจดีย์ และโบสถ์
4. ศาสนวัตถุมีความสำคัญในฐานะเป็นแหล่งที่สะท้อนให้เห็นความเป็นมา ความสำคัญของสิ่งก่อสร้างทางพระพุทธศาสนา เป็นแหล่งแสวงบุญ เสริมสร้างศรัทธา สร้างบารมีเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวพุทธ

วัตถุประสงค์ เพื่อให้ผู้เรียนสามารถ

1. อธิบายลักษณะของศาสนวัตถุในพระพุทธศาสนาได้
2. อธิบายความสำคัญของพระไตรปิฎกได้

4.1 ลักษณะของศาสนวัตถุในพระพุทธศาสนา

ลักษณะการสร้างศาสนวัตถุ ยังเป็นข้อถกเถียงและยังไม่มีข้อมูลยุติในการหาข้อสรุปหาคำตอบดังกล่าว พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ไม่ต้องการให้มีการสร้างศาสนวัตถุ ดังหลักฐานที่ค้นพบและแสดงให้เห็นถึงรูปปฏิมากรรมทางพระพุทธศาสนาที่มีมาก่อนที่จะมีการสร้างศาสนวัตถุ

ส่วนวัฒนธรรมการสร้างศาสนวัตถุไว้เพื่อเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวอันเป็นทางด้านรูปธรรมนั้น เกิดขึ้นในช่วงก่อนสมัยคริสตกาลเล็กน้อย เพราะเหตุว่าดินแดนที่อยู่บริเวณทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือในชมพูทวีป ได้มีกษัตริย์อินเดียเชื้อสายต่างชาติสองพระองค์เปลี่ยนพระหฤทัยหันมานับถือพระพุทธศาสนา แทนและกษัตริย์ทั้งสองพระองค์เป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างพระพุทธรูป พระนามว่า พระเจ้ามิลินท และพระเจ้ากนิษกะที่ 1 (สมเกียรติ โลเพชรัตน์ : 25)

การศึกษาทางด้านโบราณคดีและความเป็นมาของประวัติศาสตร์ศิลปะทางพระพุทธศาสนา จะเห็นได้ว่าการสร้างรูปเคารพได้พัฒนาอย่างต่อเนื่องและเปลี่ยนไปตามสภาพแวดล้อมของแต่ละยุคสมัยแล้ว

พระพุทธรูป

แต่เดิมนั้นพุทธศาสนาไม่มีรูปเคารพแต่อย่างใด หลังจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้ว ผู้ที่มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงอยากจะมีสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์ให้รำลึกถึงองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงศึกษาค้นคว้าหาทางดับทุกข์ คราวแรกนั้นชาวพุทธก็นำเอาสิ่งของอันได้แก่ ดิน น้ำ และกิ่ง ก้านใบโพธิ์ จากบริเวณสังเวชนียสถาน 4 แห่ง คือ สถานที่ประสูติ (ลุมพินีวัน), ตรัสรู้ (พุทธคยา), ปฐมเทศนา (सारนาถ) และปรินิพพาน (กุสินารา) เก็บมาไว้เป็นที่ระลึกบูชาคุณพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พุทธศาสนูปถัมภกที่ยิ่งใหญ่พระองค์หนึ่ง เมื่อ 2,200 ปีก่อน หรือหลังจากการดับขันธของพระพุทธรูปเจ้ามา 300 ปี พระเจ้าอโศกมหาราช ได้ทรงส่งสมณะทูต จำนวน 500 รูปไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังเมืองตักกศิลา แคว้นคันธาราฐ จึงมีชื่อเสียงในฐานะเป็นเมืองที่ประสิทธิประสาทวิทยาการต่าง ๆ นับว่า “เป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกทางพระพุทธศาสนา” แต่ก็ยังไม่มีรูปเคารพแทนพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เป็นรูปคน พระพุทธรูป หรือรูปเคารพแทนพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในตำนานเรื่องพระแก่นจันทน์ได้พรรณารื่องพระพุทธรูปองค์แรกไว้ว่า ครั้งที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเสด็จจำพรรษาเพื่อโปรดพุทธมารดา ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้น พระเจ้าปเสนทิโกศล กษัตริย์แห่งเมืองสาวัตถี ทรงรำลึกถึงพระพุทธรูปองค์เป็นอย่างมาก จึงโปรดฯ ให้ช่างหาไม้แก่นจันทน์หอมที่ดีที่สุด มาแกะสลักเป็นพระพุทธรูปอันงดงาม มีพุทธลักษณะคล้ายพระพุทธรูป แล้วอัญเชิญไปประดิษฐานยังพระราชมณฑลเทียร

ส่วนการสร้างพระพุทธรูปจริงๆ นั้นเริ่มมีการสร้างขึ้นมาตั้งแต่ระหว่าง พ.ศ. 500 ถึง 550 เมื่อชาวกรีกที่ชาวชมพูทวีป (อินเดียโบราณ) เรียกชาวต่างแดนว่า “โยนา” หรือ “โยนก” โดยพระเจ้าเมนันเดอร์ที่ 1 หรือพระยามิลินท์ กษัตริย์เชื้อสายกรีก ยกทัพกรีกเข้ามาครอบครองแคว้นคันธาราฐ (ปัจจุบันเป็นดินแดนของอัฟกานิสถาน) จากนั้นพระองค์ก็แผ่อำนาจเขตไปทั่วบริเวณด้านตะวันตกเฉียงเหนือของ

ชมพูทวีป และสร้างเมืองหลวงเป็นที่ประทับ ณ เมืองสากัล (Sakala) หลังจากที่ได้พบพระสงฆ์ท่านหนึ่งนามว่า นาคเสน จึงมีเรื่องราวแห่งการตั้งคำถามของพระเจ้ามิลินท์ต่อพระนาคเสน จนทำให้พระเจ้ามิลินท์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา (คำถามคำตอบปุจฉาวิสัชนา ซึ่งถูกเขียนบันทึกเป็นหนังสือและแปลเป็นภาษาต่าง ๆ ที่มีชื่อเสียงมาก เรื่องนี้ก็คือ มิลินทปัญหา The Milinda Panha or The Questions of King Minlinda) ได้มีการสร้างสถาปัตยกรรม และประติมากรรมทางพุทธศาสนามากมายในแคว้นคันธารราชู ซึ่งการสร้างพระพุทธรูปนั้นมีลักษณะต่าง ๆ ตามพุทธประวัติ (ปางพระพุทธรูป)

พระพุทธรูปแรกจึงเกิดขึ้นในสมัยของพระเจ้ามิลินท์ หรือเม็นันเดอร์ที่ 1 ชาวกรีกที่มาครอบครองแคว้นคันธารราชู เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 6 หรือ 2,000 ปีที่แล้วนั่นเอง พระพุทธรูปที่เกิดขึ้นครั้งแรกจึงเรียกรูปแบบของพระพุทธรูปนี้ว่า แบบคันธารราชู โดยถ่ายแบบอย่างเทวรูปที่พวกชาวกรีกนับถือกันในยุโรปมาสร้างพระพุทธรูปแบบคันธารราชูจึงมีใบหน้าเหมือนฝรั่งชาวกรีก จีวรก็เป็นริ้วเหมือนเครื่องนุ่งห่มของเทวรูปกรีก และต่อมาในภายหลัง ราวพุทธศตวรรษที่ 4-12 มีคตินิยมสร้างพระพุทธรูปเป็นขนาดเล็ก ๆ (พระเครื่อง) บรรจุไว้ในพุทธเจดีย์ (กานต์ธีรา : 2551)

ในดินแดนไทยได้พบหลักฐานตั้งแต่ประมาณ พุทธศตวรรษที่ 8-9 พบว่ามีการสร้างพระพุทธรูปเกิดขึ้นในสมัยทวารวดี พระพุทธรูปในแต่ละยุคสมัยได้สะท้อนถึงงานช่างที่บ่งบอกถึงความเป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละสกุลช่าง พัฒนาการทางด้านรูปแบบความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับดินแดนใกล้เคียง นอกจากนี้ยังมีเรื่องของขนาด ปริมาณ และวัสดุในการสร้างที่บอกได้ถึงความสำเร็จรุ่งเรือง ความเสื่อม ความมีอำนาจ และอิทธิพลทางการเมืองในแต่ละยุคสมัยได้ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2555 : 29)

พระไตรปิฎก

พระไตรปิฎก แปลว่า **3 คัมภีร์** เมื่อแยกเป็นคำ ๆ ว่า **พระ + ไตร + ปิฎก** คำว่า “พระ” เป็นคำแสดงความเคารพหรือยกย่อง คำว่า “ไตร” แปลว่า สาม คำว่า “ปิฎก” แปลได้ 2 อย่าง คือ แปลว่า คัมภีร์ หรือแปลว่า กระจาด ตะกร้า

ดังนั้น พระไตรปิฎก จึงหมายถึง สิ่งที่รวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้เป็นหมวดหมู่ไม่ให้กระจัดกระจาย คล้ายกระจาดหรือตะกร้าอันเป็นภาชนะใส่ของนั่นเอง

ปิฎก 3 หรือพระไตรปิฎก แบ่งออกเป็น

1. พระวินัยปิฎก ว่าด้วยวินัยหรือศีลของภิกษุ ภิกษุณี
2. พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วยพระธรรมเทศนาทั่วไป
3. พระอภิธรรมปิฎก ว่าด้วยธรรมล้วน ๆ หรือธรรมสำคัญ

4.2 ความสำคัญของพระไตรปิฎก

ก่อนปรินิพพาน พระพุทธเจ้าได้ตรัสทำนองสั่งเสียกับพระอานนท์ว่า เมื่อพระองค์ปรินิพพาน ล่วงลับไปแล้ว จะไม่ทรงตั้งภิกษุรูปใดแทนพระองค์ หากแต่ให้ชาวพุทธทั้งหลายยึดพระธรรมวินัยเป็นศาสดาแทนพระองค์ ตามพระพุทธพจน์ว่า “โย โว อานนท มยาธมโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญุตโต โส โว มมจฺจเยน สตถา” แปลว่า คุณก่อน อานนท์ ธรรมและวินัยใดที่เราได้แสดงแล้วและบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้น เป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย โดยกาลที่เราล่วงลับไป

พระพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่า พระธรรมวินัย ถือเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า จึงเท่ากับเป็นองค์พระศาสดาและเป็นตัวแทนพระพุทธศาสนา และพระธรรมวินัยทั้งหลายนั้นล้วนได้ประมวลอยู่ในพระไตรปิฎกทั้งสิ้น

อาจกล่าวได้ว่า พระไตรปิฎก มีความสำคัญดังนี้ คือ

1. เป็นที่รวบรวมไว้ซึ่งพระพุทธพจน์ คือคำสั่งของพระพุทธเจ้า
2. เป็นที่สถิตของพระศาสดาของพุทธศาสนิกชน เราสามารถเฝ้าพระพุทธเจ้า หรือรู้จักพระพุทธเจ้าได้จากพระไตรปิฎก
3. เป็นแหล่งต้นเดิมหรือแม่บทในพระพุทธศาสนา
4. เป็นมาตรฐานตรวจสอบคำสอนและข้อปฏิบัติในพระพุทธศาสนา คำสอนและข้อปฏิบัติใด ๆ ที่จะถือว่าเป็นคำสอนและข้อปฏิบัติในพระพุทธศาสนาได้ จะต้องสอดคล้องกับพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎก
5. เป็นคัมภีร์ที่ถือเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่เป็นประโยชน์ทางวิชาการ (สุชาติา วราหพันธ์ : 42-43)

4.3 ศาสนสถาน

เจดีย์

เจดีย์ (ภาษาบาลี : เจติย, ภาษาสันสกฤต : จิตฺย) หรือ สตุป (ภาษาบาลี : ส্তুป, ภาษาสันสกฤต : ส্তুป) เป็นสิ่งก่อสร้างในพุทธศาสนา พบได้ทั่วไปในอนุทวีปอินเดียและเอเชีย

เจดีย์ หมายถึง สิ่งก่อสร้างหรือสิ่งของที่สร้างขึ้น เพื่อเป็นที่เคารพบูชาระลึกถึง สตุป หมายถึง สิ่งก่อสร้างเหนือหลุมฝังศพ หรือสร้างขึ้นเพื่อบรรจุอัฐิธาตุของผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว ถือกันว่ามีบุคคลที่ควรบรรจุอัฐิธาตุไว้ในสตุป เพื่อเป็นที่สักการะของมหาชนอยู่เพียง 4 พวก เรียกว่า ฐุปารหุบุคคล ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก และพระเจ้าจักรพรรดิ

สำหรับประเทศไทย คำว่า สตุป และเจดีย์ เรามักรวมเรียกว่า “สตุปเจดีย์” หรือ “เจดีย์” มีความหมายเฉพาะ ถึงสิ่งก่อสร้างในพุทธศาสนาที่สร้างขึ้นเพื่อบรรจุอัฐิ หรือเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูป หรือเพื่อเป็นที่ระลึก

ความหมายของเจดีย์

ตำราในพระพุทธศาสนากำหนดว่า พระเจดีย์ หรือเจดีย์ มี 4 ประเภท (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ, 2518 : 7-10)

1. ธาตุเจดีย์ สิ่งก่อสร้างบรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า พระมหากษัตริย์ พระจักรพรรดิราช
2. บริโภคเจดีย์ สิ่งขวนิชสถานอันเป็นสถานที่ประสูติ ตรัสรู้ ปฐมเทศนา และปรินิพพานของพระพุทธเจ้า
3. ธรรมเจดีย์ คาถาที่แสดงพระอริยสัจ หรือคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา เช่น พระไตรปิฎก
4. อุเทศิกเจดีย์ ของที่สร้างขึ้นโดยเจตนาอุทิศแด่พระพุทธเจ้า ไม่กำหนดว่าจะต้องทำเป็นอย่างไร เช่น สร้างบัลลังก์ให้หมายแทนพระพุทธรองค์

การที่เจดีย์มีความหมายครอบคลุมอย่างกว้างขวางดังที่กล่าวข้างต้น จึงพ้องกับความหมายของคำว่า สถูป ที่บ่งบอกถึงสิ่งก่อสร้างเหนือหลุมฝังศพ หรือสร้างเพื่อบรรจุอัฐิธาตุ ด้วยเหตุนี้ สถูปจึงใช้แทนเจดีย์ เป็นเช่นนี้ในประเทศอินเดียสมัยโบราณมาแล้ว (Snodgrass, Adrian, 1985 : 156)

ในสมัยสุโขทัย คำว่าสถูปและเจดีย์ใช้ควบคู่กัน ดังปรากฏในจารึกบางหลัก เช่น พระยามหาธรรมราชา ก่อพระธาตุ หรือกล่าวถึง พระศรีรัตนมหาธาตุ ซึ่งล้วนมีความหมายเดียวกับเจดีย์ แม้ในปัจจุบัน นักวิชาการก็ยังเรียกพระสถูปเจดีย์เป็นคำคู่ (กรมศิลปากร, 2526 : 29-30)

พระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐฯ เขียนขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2223 กล่าวถึงสมัยต้นกรุงศรีอยุธยา ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนา พระศรีรัตนมหาธาตุ ซึ่งย่อหมายถึงพระเจดีย์ทรงปราสาท องค์ที่เป็นประธานของวัดมหาธาตุ ซึ่งปัจจุบันยอดทลายลงแล้ว

ทางภาคเหนือ มีเอกสารเขียนขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 18 ได้ใช้คำว่า พระธาตุทรงปราสาท และมีการใช้คำว่า พระธาตุ เช่น พระธาตุดอยสุเทพ พระธาตุลำปางหลวง พระธาตุหริภุญชัย

ทางภาคอีสาน มีคำว่า พระธาตุ เช่น พระธาตุพนม พระธาตุเชิงชุม พระธาตุศรีสองรัก

ทางภาคใต้ มีคำเรียกว่า พระบรมธาตุ เช่น พระบรมธาตุไชยา พระบรมธาตุนครศรีธรรมราช

ส่วนคำว่า กู่ ก็หมายถึงสถูป หรือเจดีย์ด้วยเช่นกัน มีที่ใช้ทางภาคเหนือ เช่น กู่เจ้านายวัดสวนดอก ทางภาคอีสานก็มี เช่น ปราสาทปราสาทกู่ ปราสาทกู่ กู่พระสันตรัตน์ กู่กาสิงห์ ยังมีที่ใช้ในประเทศพม่า ซึ่งหมายถึงเจดีย์แบบหนึ่งด้วย

การสร้างเจดีย์นอกจากจะมีความหมายดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังมีประเพณีบรรจุสิ่งของมีค่า รวมทั้งพระพิมพ์จำนวนมาก ไว้ในกรุขององค์เจดีย์ ซึ่งมีนัยว่าเป็นการสืบทอดพระศาสนา (สันติ เล็กสุขุม, 2552 : 5)

โบสถ์

โบสถ์ ถือเป็นอาคารที่สำคัญภายในวัดเป็นคำเรียกสถานที่สำหรับพระสงฆ์ใช้ประชุมกันทำสังฆกรรมตามพระวินัย เช่น สวดพระปาติโมกข์ ให้อุปสมบท มีสีมาเป็นเครื่องบอกเขต คำว่า โบสถ์ เป็นคำที่ใช้เฉพาะในพระพุทธศาสนา

โบสถ์ เรียกเต็มคำว่า อุโบสถ หรือโรงอุโบสถ ถ้าเป็นของพระอารามหลวง เรียกว่า พระอุโบสถ บางถิ่นเรียกว่า สีมา หรือสิม

โบสถ์ เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้า เป็นเขตแดนที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานให้แก่สงฆ์เป็นพิเศษ เรียกว่า วิสุคามสีมา

ก่อนที่จะมาเป็นโบสถ์ที่ถูกต้องตามพระวินัยจะต้องมีสังฆกรรมที่เรียกว่า ผูกสีมา หรือผูกพัทธสีมา ก่อน อนึ่ง คำว่าอุโบสถ มีรากศัพท์มาจากภาษาบาลีคือ “อุปะ” แปลว่า การเข้าถึง สนธิกับ “โอสถ” ซึ่งแปลว่า ยาแก้โรค ดังนั้น จึงมีความหมายถึง การเข้าถึงยาแก้โรค อันแสดงให้เห็นว่าการมาอุโบสถก็คือการได้เข้าถึงธรรมะอันเป็นยาแก้โรคกิเลสนั่นเอง

คำว่า “อุโบสถ” มีความหมายที่เกี่ยวข้องกับทางพระพุทธศาสนาใน 4 ลักษณะ คือ

1. หมายถึงวันพระ ซึ่งเป็นวันที่พระสงฆ์และคฤหัสถ์มาประชุมกันเพื่อแสดงธรรมและรับฟังธรรม
2. หมายถึงการแสดงพระปาฏิโมกข์ของพระสงฆ์ตามพระธรรมวินัยทุก ๆ 15 วัน
3. หมายถึงการรักษาศีล 8 ของเหล่าฆราวาสในทุก ๆ วันพระ
4. หมายถึงสถานที่ซึ่งพระสงฆ์ทำสังฆกรรมร่วมกัน (พระธรรมกิตติวงศ์ : 2548)

ตำแหน่งที่ตั้งอาคาร

พระอุโบสถในยุคต้น ๆ นี้มักมีขนาดเล็กมาก บางแห่งจุพระสงฆ์ได้ไม่เกิน 10 รูป (เช่นเดียวกับ “สิม” ในแถบอีสานที่มีขนาดเล็กมาก) เพราะเพียงพอสำหรับจำนวนพระภิกษุในการทำสังฆกรรมทั่วไป มีเพียงกรณีพระภิกษุต้องสังฆาติเสส (ซึ่งมีน้อยมาก) จึงต้องใช้พระสงฆ์ร่วมทำพิธีไม่น้อยกว่า 20 รูป ดังนั้น การที่วัดในสมัยแรก ๆ ของไทยมีขนาดค่อนข้างเล็ก แสดงว่าการบวชในสมัยนั้นมีกันไม่มากนัก บทบาทของพระอุโบสถจึงมีน้อย ตำแหน่งที่ตั้งของพระอุโบสถในระยะนี้ ไม่ได้วางอยู่บนแนวแกนหลัก ประธานสำคัญของผัง แต่จะวางไว้ ณ ที่มุมใดมุมหนึ่งในส่วนท้ายของผังเท่านั้น

ในสมัยโบราณนั้นถึงแม้จะมีการสร้างวัดเป็นจำนวนมากมาย แต่กลับมีเพียงบางวัดเท่านั้นที่มีโรงพระอุโบสถ นอกจากจะเป็นเพราะมีคนบวชเป็นพระภิกษุไม่มากนักแล้ว อีกสาเหตุหนึ่งน่าจะมาจากการที่คนนิยมสร้างวัดขึ้น ก็เพียงเพื่อใช้เป็นที่พักอาศัยของบรรพบุรุษเท่านั้น โดยมีการสร้างพระสถูปเจดีย์ขึ้นเพื่อบรรจุพระบรมธาตุหรือศาสนวัตถุสำคัญไว้ส่วนบน แล้วบรรจุอัฐิธาตุของผู้เป็นต้นสกุลหรือสมาชิกในสกุลไว้บริเวณส่วนล่างของพระเจดีย์นั้น พร้อมทั้งสร้างพระวิหารไว้ด้านหน้าพระเจดีย์เพื่อใช้เป็นที่พักสำหรับให้เครื่องญาติทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ ซึ่งวัตถุประสงค์เหล่านี้ล้วนไม่เกี่ยวข้องกับการทำสังฆกรรมของพระสงฆ์โดยตรง พระอุโบสถจึงไม่มีความจำเป็นที่จะต้องสร้าง พระภิกษุสงฆ์ซึ่งประจำแต่ละวัด

เมื่อจะทำสังฆกรรม ก็มักอาศัยการไปชุมนุมรวมกัน ณ ที่วัดใดวัดหนึ่งซึ่งมีพระอุโบสถในบริเวณหรือละแวกที่ใกล้เคียงนั้นทำพิธีกรรม

ต่อมามีคนบวชพระมากขึ้น เพราะศาสนาเจริญขึ้นและเกิดประเพณีการบวชเรียนเพิ่ม จากเดิมซึ่งมีแต่การบวชตลอดชีวิต ทำให้ความต้องการพระอุโบสถมีมากขึ้นและเพิ่มบทบาทของพระอุโบสถตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นเรื่อยมา ด้วยขนาดที่ใหญ่โตขึ้น ตำแหน่งที่ตั้งก็มาอยู่ตำแหน่งสำคัญของผัง คืออยู่ในแกนประธาน

สมัยอยุธยาตอนกลาง พระอุโบสถเพิ่มบทบาทขึ้นจนเข้าไปสวมแทนตำแหน่งที่ตั้งของพระวิหาร คือด้านหน้าเจดีย์ประธาน ส่วนพระวิหารลดบทบาทลง ถูกย้ายไปอยู่ด้านหลัง ด้านข้าง หรือตัดออกไปเลย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น บทบาทและความสำคัญของพระอุโบสถเพิ่มขึ้น จนกลายเป็นหลักประธานของวัดแทนพระเจดีย์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธองค์ในที่สุด เพราะพระอุโบสถสามารถใช้ประโยชน์ใช้สอยและมีสัญลักษณ์แทนพระพุทธองค์คือพระประธานด้วย

บทบาทของพระอุโบสถถึงแม้ว่าจะไม่ได้ถูกวางเป็นกฎเกณฑ์ตายตัวเฉพาะ แต่สิ่งที่สำคัญก็คือการทำให้เกิดคุณค่าในทางสถาปัตยกรรมในลักษณะที่แตกต่างกัน สามารถสื่อหรือสะท้อนให้ชนรุ่นหลังสามารถประเมินแนวความคิดของคตินิยมในแต่ละยุคสมัยได้อย่างชัดเจน

ในวิถีธรรมเนียมปฏิบัติของไทย นิยมสร้างพระอุโบสถอยู่ 2 ประเภท คือ

1. พระอุโบสถในน้ำ หรือเรียกอย่างภาษาปากว่า “โบสถ์แพ” หรือ “โบสถ์น้ำ” หมายถึง พระอุโบสถที่สร้างขึ้นในน้ำ เพื่อใช้น้ำเป็นสิ่งกำหนดเขตแดนเพื่อทำสังฆกรรม แนวความคิดในการใช้สัญลักษณ์นี้ในประเทศไทยมีอยู่บ้างบางพื้นที่แต่ไม่ค่อยมีมากนัก

2. พระอุโบสถบนบก หมายถึง พระอุโบสถที่สร้างขึ้นบนผืนดิน มีการกำหนดเขตสีมาด้วยใบเสมาเป็นแบบอย่างที่พบเห็นได้ทั่ว ๆ ไป

พระวิหาร

ชื่อเรียกอาคารที่ใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาร่วมกันระหว่างพระภิกษุสงฆ์กับฆราวาส เช่น งานถวายผ้าพระกฐิน งานทอดผ้าป่า งานทำบุญพิธีต่าง ๆ ฯลฯ แต่คำว่า “พระวิหาร” หรือ “วิหาร” นั้น เดิมมีความหมายว่าเป็น “ที่อยู่” คือที่อยู่ของหมู่พระสงฆ์ หรืออย่างที่เรียกและเข้าใจในปัจจุบันว่า “กุฏิ” นั่นเอง ซึ่งความจริงแล้ว กุฎีก็คือ “กุฏิ” ที่หมายถึงที่อยู่อาศัยของพระภิกษุในครั้งสมัยพุทธกาล ดังเช่น “พระคันธกุฎี” ที่ประทับของพระพุทธเจ้า หรือ “กเรริกุฎี” “โกสัมพกุฎี” ที่ประทับของพระอัครสาวกซ้ายขวาของพระพุทธองค์ ซึ่งอนาถปิณฑิกเศรษฐีได้จัดสร้างถวายให้ เป็นต้น ด้วยเหตุที่พระวิหารและกุฎีมีความหมายที่เหมือนกันนี้เอง บ่อยครั้งจึงมักจะใช้เรียกเป็นคำคู่กันเสมอในสังคมชาวพุทธของไทย ดังเช่นในจารึกปามะม่วง หลักที่ 4 ด้านที่ 2 ที่ว่า “.....รับสั่งให้นายช่าง ปลูกกุฎีวิหารระหว่างปามะม่วงอันมีในทิศประจิม.....” เป็นต้น

ประเภทของพระวิหาร

พระวิหารนอกจากจะมีความหมายที่หลากหลายแล้ว ยังมีรูปแบบประเภทและหน้าที่รวมทั้งตำแหน่งที่ตั้งอาคารที่แตกต่างกันออกไปอีกมากมาย โดยเฉพาะในยุคสมัยรัตนโกสินทร์นี้มีปรากฏรวมถึง 8 ประเภทด้วยกัน คือ

วิหาร หมายถึง อาคารที่เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมา โดยเป็นพระวิหารหลักประธานหรือพระวิหารรองก็ได้ เป็นการเรียกอย่างกว้าง ๆ ไม่เฉพาะเจาะจง แต่โดยบทบาทหน้าที่แล้วมักใช้เรียกอาคารที่ใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปองค์สำคัญ พระวิหารประเภทนี้ถูกกำหนดให้เป็นหลักประธานของวัดเอง โดยตรงแทนพระเจดีย์ หรือพระปรารักษ์ หรือตั้งเป็นเอกเทศที่ไม่อยู่ในฐานะองค์ประกอบร่วมในเขตพุทธาวาสของวัด แต่ตั้งขึ้นเพื่อหมายให้เป็นอย่าง “พระมหาสุทธาวาส” เช่น พระวิหารพระมงคลบพิตร จ. ออยุธยา, พระวิหาร วัดสุทัศน์ฯ กรุงเทพฯ

วิหารหลวง หมายถึง พระวิหารที่ทำหน้าที่เป็นองค์ประกอบร่วมในผังเขตพุทธาวาส ที่ใช้เสริมให้หลักประธานของวัดไม่ว่าจะเป็นพระเจดีย์ พระปรารักษ์ หรือพระมณฑปให้มีความสำคัญยิ่งขึ้น การเรียกชนิดของพระวิหารว่าเป็น “พระวิหารหลวง” นั้น มีหลักเกณฑ์อยู่ว่าพระวิหารนั้นจะต้องตั้งอยู่ด้านหน้าหรือด้านหลัง “พระเจดีย์” หรือ “พระปรารักษ์” หรือ “พระมณฑป” อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น เช่น พระวิหารหลวง วัดพระศรีสรรเพชญ์ ออยุธยา, พระวิหารหลวง วัดมหาธาตุ สุโขทัย

วิหารทิศ หมายถึง กลุ่มพระวิหาร 3 หลังที่มีลักษณะและขนาดที่เท่ากัน สร้างขึ้นเพื่อร่วมประกอบในผัง โดยวางล้อมรอบศูนย์กลาง คือ พระเจดีย์หรือพระปรารักษ์ เพิ่มจากพระวิหารหลวงหรือพระอุโบสถที่อยู่ด้านหน้า นิยมสร้างระเบียงคดซัดล้อมเชื่อมต่อส่วนท้ายวิหาร ส่วนใหญ่เป็นพระอารามสำคัญ เช่น มีพระมหาธาตุ เป็นต้น แนวคิดนี้น่าจะได้รับแรงบันดาลใจจากสถาปัตยกรรมขอม เช่น วิหารทิศวัดพระปฐมเจดีย์ นครปฐม, วิหารพระพุทธชินราช พิษณุโลก

วิหารราย หมายถึง พระวิหารขนาดย่อมที่สร้างขึ้น เพื่อใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา แต่ไม่ได้อยู่ในฐานะพระวิหารประธานในวัด พระวิหารรายนี้จะไม่กำหนดจำนวนและตำแหน่งแน่นอน แต่ส่วนใหญ่ไม่อยู่ในแกนประธานและมีขนาดย่อมกว่าพระวิหารหลวงเสมอ พระวิหารรายเหล่านี้สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นที่ทำบุญพิธี

พระวิหารน้อย หมายถึง พระวิหารที่สร้างขึ้นเพิ่มเติมในผัง เพื่อใช้เป็นอาคารสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปโดยเฉพาะ ด้วยเหตุจากวัดมีพระพุทธรูปองค์สำคัญ หรือมีบุคคลมีจิตศรัทธาสร้างถวายวัดเพิ่มภายหลัง วิหารน้อยวัดใหญ่ชัยมงคล ออยุธยา, วิหารน้อยวัดพุทไธสวรรย์ ออยุธยา

พระวิหารกลบ หมายถึง พระวิหารที่มีขนาดพอประดิษฐานองค์พระพุทธรูป หรือรูปหล่อพระภิกษุที่มีผู้นับถือศรัทธามากอีกทั้งมรดกภาพไปแล้วเพื่อใช้เป็นสิ่งรำลึกถึงและกราบไหว้บูชา ขนาดประมาณ 1.50 x 2.50-3.00 เมตร เช่น วิหารกลบ วัดพุทไธสวรรย์ ออยุธยา

พระวิหารคด ชื่อเรียกพระวิหารที่ตั้งอยู่เฉพาะบริเวณตรงมุมของแผนผังเท่านั้น เนื่องเพราะเป็นพระวิหารที่ออกแบบแผนผังให้เป็นรูปหักศอก แนวคิดน่าจะเพื่อใช้เป็นสิ่งกำหนดขอบเขตล้อมเขตสำคัญไว้ เช่น วิหารคด วัดพระเชตุพนฯ กรุงเทพมหานคร

พระวิหารยอด หมายถึง พระวิหารที่สร้างขึ้นเพื่อใช้ประดิษฐานสิ่งสำคัญ เช่น พระบรมธาตุหรือพระพุทธรูปสำคัญ เหตุที่เรียกว่า “พระวิหารยอด” ก็เนื่องด้วยเป็นอาคารที่ออกแบบเป็นเรือนมียอด เช่น วิหารยอด วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ

4.4 วัตถุมงคล

หมายถึง เครื่องรางของขลังที่เชื่อว่าจะนำความสุขความเจริญเป็นต้นมาให้ หรือป้องกันภัยอันตรายต่าง ๆ (พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 2556 : 1104) วัตถุมงคล เป็นเรื่องของความเชื่อและศรัทธาในสิ่งของที่สร้างขึ้นมีความสัมพันธ์ทางด้านศาสนา ตามสมัยนิยมตั้งแต่โบราณกาลมีหลักฐานเป็นวัตถุมงคลที่สร้างขึ้นมีอายุเก่าแก่เกือบ 2,000 ปี วัตถุมงคลจะมีมากมายในสังคมไทย เช่น พระเครื่อง, พระกริ่ง, พระกริ่งปวเรศ, ปลัดขิก, ผ้ายันต์, ตะกรุด, มืดหมอ, องค์เทพที่เป็นทางศาสนาอื่น ๆ เช่น พระพรหม, พระตรีมูรติ, พระราหู

ประวัติ

สำหรับ เครื่องราง เป็นสิ่งที่มีมาตั้งสมัยโบราณกาลนับพันปีมาแล้ว และประวัติเครื่องรางของขลังไม่ได้มีเฉพาะแต่ในเมืองไทยเท่านั้น คนชาติอื่น ๆ ก็มีเครื่องรางใช้กันมานานแล้ว โดยเชื่อกันว่าของสิ่งนี้จะสามารถปกป้องคุ้มครองภัยอันตรายต่าง ๆ ให้ได้ รวมทั้งในเรื่องของโชคลาภ ความโชคดีทั้งหลายทั้งปวง

วัตถุมงคลและเครื่องรางของขลัง จึงนับเป็นเป็นศาสตร์อย่างหนึ่งที่มีอยู่คู่กับมนุษย์ตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์จนถึงทุกวันนี้ วัตถุมงคล-เครื่องรางของขลัง ในยุคสมัยที่เทคโนโลยีเจริญก้าวหน้ายังเป็นที่ยอมรับและมีความเชื่อถือ

สำหรับความเชื่อในเรื่อง เครื่องราง ของคนไทย มีมาแต่ครั้งโบราณ ดังจะเห็นได้ในวรรณกรรมที่มีการกล่าวถึงอยู่เสมอ ๆ โดยเฉพาะเครื่องรางที่นักรบใช้ติดตัวในยามออกศึกสงครามเพื่อเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจให้ห้าวหาญไม่เกรงกลัวข้าศึก โดยเชื่อกันว่าเครื่องรางที่สร้างขึ้นด้วยวิชาไสยศาสตร์ชั้นสูง โดยพระเกจิอาจารย์ผู้มีวิชาอาคมอันเข้มขลังจะสามารถช่วยคุ้มครองป้องกันภัยรอบตัวได้เป็นอย่างดี

การบูชาวัตถุมงคลควรเข้ามาบูชาด้วยเงินของตนเองจะขลังกว่ามีผู้ให้มา เพราะถ้ารับจากผู้อื่นมาถือว่าบูชาแทนเขา บุญและความขลังจะน้อยกว่าเข้ามาบูชาเอง

วัตถุมงคลในศาสนาพุทธ หรือเรียกกันโดยทั่วไปว่า พระเครื่องราง หรือพระเครื่อง คือ รูปสมมติของพระพุทธเจ้าที่มีขนาดเล็ก สร้างเพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระพุทธเจ้า และเพื่อสืบทอดพระศาสนา พระเครื่องอาจจะรวมถึงรูปสมมติของพระโพธิสัตว์, พระอริยสงฆ์และเทพเจ้าที่มีขนาดเล็กด้วย วัตถุมงคลทางพุทธศาสนานั้นประกอบด้วย 2 ประเภท

1. วัตถุมงคลภายนอก เช่น วัตถุที่สร้างมาจากดิน โลหะ ฯลฯ
2. วัตถุมงคลภายใน หรือที่เรียกว่า มงคลชีวิต คือคำแนะนำในการดำเนินชีวิตเพื่อความสุขและความเจริญก้าวหน้าของชีวิต ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ 38 ข้อ ในมหามงคลสูตรหรือเรียกว่า มงคล 38 ประการ (ช.ชา.อ. (ไทย) 59/-/946)

วัตถุมงคล ความหมายและประเภท

วัตถุมงคลที่ใช้อยู่ในปัจจุบันส่วนหนึ่งหมายถึงพระเครื่อง เพราะเห็นว่าเป็นคำที่ไพเราะเหมาะสม และถือว่าการเกิดพระเครื่องเป็นการนำเอาสิ่งที่เป็นพุทธคุณเข้าผสมผสานกับความเชื่อที่เป็นไสยขาวทำให้กลายเป็นวัตถุมงคลสำเร็จรูปที่รวมของบรรดาของคลังทั้งหมดไว้ในวัตถุเดียวกัน

คำที่เกี่ยวข้องกับวัตถุมงคล สามารถสรุปได้ดังนี้

พระเครื่อง หมายถึง พระพุทธรูปองค์เล็ก ๆ ที่ถือเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกันอันตราย เดิมเรียกว่า พระพิมพ์ โดยจะหมายรวมถึงเหรียญพระเกจิอาจารย์ต่าง ๆ ผู้มีวัตรปฏิบัติเป็นที่เคารพศรัทธาของคนทั่วไป ที่จัดสร้างด้วยวัสดุต่าง ๆ เช่น ชินผง และว่าน เป็นต้น โดยการสร้างอาจมีจุดประสงค์ต่าง ๆ กันออกไป

เครื่องราง หมายถึง ของที่นับถือว่าป้องกันอันตราย เป็นของที่มนุษย์สร้างขึ้นและเชื่อว่ามีฤทธิ์ปาฏิหาริย์ สามารถลดอันตรายให้เกิดสิ่งที่ต้องการได้ เช่น ความอยู่ยงคงกระพัน มีเสน่ห์ มีโชคลาภ แคล้วคลาด เป็นต้น บางท่านหมายรวมเอาวัตถุต่าง ๆ ที่หายาก นิยมกันว่าเป็นของกายสิทธิ์ เช่น เหล็กไหลว่าเป็นเครื่องรางด้วย

ของคลัง หมายถึง ของที่มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อกันว่าอาจลดอันตรายให้สำเร็จได้ดังประสงค์ เป็นวัตถุที่มีความศักดิ์สิทธิ์อยู่ในตัวแล้ว ไม่ต้องปลุกเสกอีก เช่น ไพรดำ ว่าน แร่ เป็นต้น

สรุปความหมายของวัตถุมงคลได้ว่า หมายถึงสิ่งของทั้งที่เกิดเองโดยธรรมชาติและสิ่งของที่มนุษย์ได้สร้างขึ้นตามความเชื่อว่าจะจะเป็นเหตุนำมาซึ่งความสุขความเจริญ ความเป็นสิริมงคล โชคลาภ หรือเป็นเครื่องป้องกันอันตรายต่าง ๆ ซึ่งได้แก่ พระเครื่อง เครื่องรางและของคลังชนิดต่าง ๆ

วัตถุมงคลที่มีอยู่เป็นจำนวนมากนั้น สามารถแบ่งได้อย่างกว้างๆ เป็น 2 ประเภท คือ

1. ประเภทเกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ

เป็นวัตถุมงคลที่ได้มาจากธรรมชาติ ได้แก่ สิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ไม่มีการสรรค์สร้างซึ่งถือว่ามีดีในตัวและเทวดารักษา ได้แก่ เหล็กไหล คดต่าง ๆ เขากวางคุด เขี้ยวหมูตัน เขี้ยวเสือกลอง เถาวัลย์ เป็นต้น

2. ประเภทที่มนุษย์ปรุงแต่งสร้างขึ้น จำแนกตามวัสดุได้ 4 ประเภท คือ

2.1 ประเภทเนื้อดิน สร้างจากองค์ประกอบของดินเป็นหลัก เช่น พระพิมพ์ หรือพระเครื่องที่ค้นพบจากกรุต่าง ๆ ในสมัยโบราณ

2.2 ประเภทเนื้อผง สร้างจากผงปูนเปลือกหอยผสมกับผงอิฐิ เกษรดอกไม้บูชาพระ หรือ ผงใบลานที่เผาไฟเป็นถ้ำถ่านกับวัสดุอย่างอื่น

2.3 ประเภทเนื้อชิน สร้างจากโลหะธาตุต่าง ๆ เช่น ชินเงิน ชินตะกั่ว นวโลหะ ตลอดจน ทองคำ สำริด เงิน นาค ทองแดง เป็นต้น

2.4 ประเภทเขี้ยวกระดูก สร้างจากเขี้ยวกระดูกของสัตว์ต่าง ๆ ตลอดจนไม้ เมล็ดพันธุ์ พืช เปลือกไม้ต่าง ๆ นำมาแกะสลักอีกชั้นหนึ่ง

ศาสนวัตถุ หมายถึง วัตถุที่เกี่ยวข้องทางศาสนา มักเป็นสิ่งที่เคารพบูชา เช่น ศาสนวัตถุของ พระพุทธศาสนา เป็นประจักษ์พยานของการปรากฏของพระพุทธศาสนาในทางรูปธรรม เช่น พระพุทธรูป ที่จารึกพระธรรม รวมไปถึงโบราณวัตถุที่แสดงการสืบทอดของพระพุทธศาสนา

4.5 ความสำคัญของศาสนวัตถุ

ประวัติศาสตร์และพัฒนากการการสร้างศาสนวัตถุ

“การสร้างพระพุทธรูปเกิดขึ้นเพราะวัฒนธรรมของพวกกรีก” ข้อนี้เป็นที่ยอมรับกันทั่วไป และทำให้ มีข้อสันนิษฐานต่อไปอีกว่าแบบหรือพิมพ์ (Model) สำหรับสร้างเทวรูปของกรีกเป็นต้นแบบในการสร้าง พระพุทธรูปแต่ต้องไม่ลืมว่าพระพุทธรูปเกิดขึ้นจากความต้องการของพุทธศาสนิกชนช่างที่สร้างพระพุทธรูปจะเป็นชนชาติใดก็ตาม แต่คนที่กราบไหว้บูชาย่อมเป็นชาวพุทธแน่นอน เพราะฉะนั้น เมื่อจะให้ช่างทำ พระพุทธรูป ย่อมต้องบอกลักษณะที่ตัวเองประสงค์จะให้เป็น “ลักษณะของพระพุทธรูปต้องเป็นอย่างไร ต้องเป็นอย่างนี้ ส่วนนี้ยาว ส่วนนี้สั้น ส่วนนี้กลม ...” การบอกลักษณะของพระพุทธรูปที่ตัวเองประสงค์ จะให้เป็นนั้น ย่อมต้องอาศัยตำราเทียบเคียง กล่าวคือข้อมูลเกี่ยวกับลักษณะทางด้านพระรูปกายของ พระพุทธเจ้า

สมัยพุทธกาล มีการสร้างปูชนียสถานปูชนียวัตถุไว้เป็นที่บูชาสักการะบ้าง เป็นที่อยู่อาศัยของ พระภิกษุสงฆ์บ้าง แต่ไม่มีการสร้างพระพุทธรูปไว้บูชา หลังจากที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ก็ยังไม่ปรากฏ หลักฐานว่ามีการสร้างพระพุทธรูป อาจเป็นเพราะความเชื่อดั้งเดิมที่ว่าไม่ควรสร้างรูปบุคคลไว้บูชา อาจเป็น เพราะไม่มีช่างผู้เชี่ยวชาญ หรืออาจเป็นเพราะพระพุทธเจ้าปรินิพพานไม่นาน จึงไม่มีความจำเป็นที่ต้องสร้าง รูปแทนพระองค์

พุทธศาสนิกชนในยุคหลังจากที่พระพุทธเจ้าปรินิพพาน เมื่อต้องการที่จะสร้างวัตถุเป็นเครื่องหมาย แทนพระพุทธเจ้า นิยมสร้างรูปต่าง ๆ เพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้า ดังนี้

- สร้างรูปมามีฉัตรกางกั้น เป็นสัญลักษณ์แทนการเสด็จออกบวช
- สร้างรูปบัลลังก์และต้นโพธิ์ เป็นสัญลักษณ์แทนการตรัสรู้
- สร้างรูปธรรมจักรและกวางหมอบ เป็นสัญลักษณ์แทนการแสดงปฐมเทศนา
- สร้างรูปพระสกลุป เป็นสัญลักษณ์แทนการปรินิพพาน

ประมาณ พ.ศ.700 ชาวกรีกอพยพเข้ามาอาศัยอยู่ ณ บริเวณคันธาระ ในตอนเหนือของอินเดีย ชาวกรีกนิยมสร้างรูปเทพเจ้าหรือบุคคลสำคัญไว้เป็นที่เคารพเมื่อเข้ามาอยู่ในอินเดีย บางส่วนที่หันมานับถือ พระพุทธศาสนาก็สร้างพระพุทธรูปขึ้นมาเป็นที่บูชาสักการะ ทำให้เกิดความนิยมสร้างพระพุทธรูปในหมู่ พุทธศาสนิกชนทั่วไปในอินเดียยุคนั้น ศาสตราจารย์ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (ป่วน อินทวงศ์) แสดงทรรศนะเชิงวิจารณ์เกี่ยวกับตำนานพระแก่นจันทน์ว่า (หนังสือพิมพ์รายวันข่าวสด, อินเทอร์เน็ต)

เป็นเพียงความเชื่อของเราที่ว่าพระพุทธรูปเกิดขึ้นตั้งแต่ครั้งพุทธกาล และเป็นพระบรม- พุธานุญาติ แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะได้ตรวจสอบหลักฐานหมดแล้วทั่วอินเดีย ในครั้งพุทธกาล ไม่เคยมีพระพุทธรูป แม้ล่วงมาประมาณ พ.ศ. 350 ก็ไม่มีพระพุทธรูป จนถึงประมาณระหว่าง พ.ศ. 365-383 สมัยพระยามิลินท์ซึ่งเป็นชนชาติกรีกผสมอินเดีย ปกครองแคว้นคันธาระและปัญจาป พระองค์ได้สนทนา ธรรมกับพระนาคเสน เกิดความเลื่อมใสหันมานับถือพระพุทธศาสนา ทรงคิดสร้างพระพุทธรูปขึ้น โดยยึด ประเพณีการสร้างปูชนียวัตถุของชาวมัชฌิมประเทศที่เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช

ความจริงในเรื่องการสร้างพระพุทธรูปนี้ เป็นความประสงค์ของพุทธบริษัทในอินเดียโดยตรง ก่อนที่ชาวกรีก (โยนก) จะเข้ามาในอินเดีย แต่ที่ไม่ได้มีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นมาก่อนหน้านั้น สันนิษฐาน ว่าเพราะสาเหตุหลายประการ ดังนี้

(1) ในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ จึงไม่มีความจำเป็นต้องสร้างพระพุทธรูป แต่ มีการสร้างปูชนียวัตถุอย่างอื่นในทางพระพุทธศาสนา

(2) หลังสมัยพุทธกาล คือเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว แม้จะผ่านไป 100 ปี หรือ 200 ปี พระภิกษุสงฆ์ที่เป็นพระอรหันต์ มีความสามารถเป็นศูนย์รวมแห่งศรัทธายังมีอยู่มาก พุทธบริษัทมีความ มั่นใจเหมือนหนึ่งว่าพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ จึงไม่มีความจำเป็นต้องสร้างพระพุทธรูป

ข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับสาเหตุ 2 ประการนี้มีเหตุผลพอสมควร จะเห็นได้ว่า หลังจากพระพุทธเจ้า ปรินิพพานประมาณ 300 ปี เริ่มมีการสร้างปูชนียวัตถุที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้ามากขึ้น เช่น พระแท่นวัชรอาสน์ธรรมจักรที่พระนางสิริมหามายาประทับยืนเหนี่ยวกิ่งไม้ ต่อมาเมื่อชาวกรีกนำประเพณี การสร้างเทวรูปเข้ามาในอินเดีย พุทธบริษัทในอินเดียหรือแม้พุทธบริษัทที่เป็นชาวกรีก (พระยามิลินท์) ก็ สร้างพระพุทธรูปตามประเพณีของกรีก

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิอโศกมหาราช หรือพระเจ้าอโศกมหาราช เดิมเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ โหดร้าย ชอบการทำสงครามกับแว่นแคว้นต่าง ๆ จนได้รับสมญานามว่า **ฉันทาโคกราช** (พระเจ้าอโศก ผู้โหดเหี้ยม) แต่หลังจากที่พระองค์หันมานับถือพระพุทธศาสนา พระองค์ก็ทรงกลายเป็นองค์เอกอัครพุทธ- ศาสนูปถัมภกผู้อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาให้มีความเจริญรุ่งเรืองและแผ่ขยายมากที่สุดในประวัติศาสตร์ พระพุทธศาสนา และจากพระราชกรณียกิจมากมายนานัปการที่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญด้วยทศพิธราชธรรม อย่างแท้จริง ทำให้ภายหลังทรงได้รับการขนานพระราชสมัญญานามว่า **ธรรมาโคกราช** (พระเจ้าอโศกผู้ทรง ธรรม)

ก่อนที่จะเปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนา มีความดุร้ายและโหดเหี้ยมเป็นอย่างยิ่ง ได้สั่งฆ่าขุนนางที่กระด้างกระเดื่อง จำนวน 500 ใครไม่เชื่อฟัง หรือขัดคำสั่งของพระองค์ให้ฆ่าเสีย ในคราวหนึ่ง นางสนมกำนัลไปหักกิ่งรานกิ่ง ดอกและต้นอโศกเล่น พระองค์ทรงกริ้วมาก จึงจับนางสนมกำนัลเหล่านั้นเผาทั้งเป็น ด้วยเหตุนี้จึงได้รับฉายาว่า **จันทาโศก** แปลว่า อโศกผู้ดุร้าย ต่อมาเมื่อไปรบที่แคว้นกาลิงคะ (ปัจจุบันชื่อรัฐโอริสสา) มีผู้บาดเจ็บล้มตายจำนวนมาก จึงเกิดความสลดสังเวชในบาปกรรม และตั้งใจแสวงหาสัจธรรม และพบนิโครธสมาเถระที่มีกิริยามารยาทสงบเรียบร้อย จึงทรงนิมนต์พระนิโครธโปรดแสดงธรรม พระนิโครธก็แสดงธรรม จึงมีความเลื่อมใสในพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า ต่อมาได้ฟังพระธรรมจากพระสมุทเธระ ทรงส่งกระแสดิจตามพระธรรมเทศนาจนเข้าถึงพระรัตนตรัย พระองค์ทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนา เช่น ทรงสร้างวัด วิหาร พระสถูป พระเจดีย์ หลัทธิลาจาริก มหาวิทยาลัยนาลันทา ทรงเป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่ผนวช ขณะที่ยังทรงครองราชย์อยู่ และเลิกการแผ่อำนาจในการปกครอง มาใช้หลักพุทธธรรม (ธรรมราชา) ปกครอง นอกจากนี้ พระเจ้าอโศกมหาราชยังทรงส่งสมณทูตไปเผยแพรศาสนา โดยแบ่งเป็น 9 สาย สายที่ 8 มาเผยแพร่ที่สุวรรณภูมิ โดยพระโสณะและพระอุตระเป็นสมณทูต และพระองค์เป็นผู้จัดการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 3 ณ วัดอโศการาม เมืองปาฏลิบุตร

ต่อมาก็โปรดเกล้าให้สร้างบ่อน้ำ ที่พักคนเดินทาง โรงพยาบาล และปลูกต้นไม้ เพื่อจัดสาธารณูปโภค และสาธารณะตามหลักพุทธธรรม ต่อจากนั้นก็เสด็จไปพบสังเวชนียสถาน 4 แห่ง เป็นคนแรก และทรงสถาปนาให้เป็นสถานที่สักการบูชาของพุทธศาสนิกชนในเวลาต่อมา นับว่าพระองค์เป็นอัครศาสนูปถัมภ์ พระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง และต่อมาพระองค์ทรงได้สมญานามว่า ธรรมมาโศก แปลว่า อโศกผู้ทรงธรรม ทรงครองราชย์ได้ 41 ปี

พุทธศิลปะยุคพระเจ้าอโศก พระสถูปเจดีย์พระเจ้าอโศก

พระเจ้าอโศก โปรดให้สร้างพระสถูปเจดีย์ 84,000 องค์ เท่ากับจำนวนพระธรรมชั้น แล้วโปรดให้ประดิษฐานในสถานที่ต่าง ๆ ที่พระพุทธรองค์ได้เคยเสด็จประทับทั่วพระราชอาณาเขตแห่งชมพูทวีป เช่นที่สาญจี เป็นต้น

ในการนี้ ได้ทรงสละพระราชทรัพย์ 96 โกฏิ พร้อมกันนี้ยังได้แบ่งพระบรมสารีริกธาตุจากสถูปของพระเจ้าอชาตศัตรูที่อยู่ทางด้านทิศตะวันออกของเวฬุวันแล้วอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุแบ่งไปบรรจุไว้ในพระสถูปเจดีย์ด้วยทั้ง 84,000 องค์ พระสถูปเจดีย์ของพระเจ้าอโศกมีปรากฏตั้งแต่เมืองตักกสิลา เหนือสุดของอินเดีย ลงไปจนถึงแคว้นมลลกุฎใต้สุดของอินเดีย

ลักษณะของสถูป พระเจ้าอโศกมักสร้างด้วยอิฐและศิลา ทำเป็นรูปทรงบาตรคว่ำ ตั้งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยม คล้ายกับจะให้ เป็นบัลลังก์ แล้วสร้างเป็นฉัตรปกไว้บนบัลลังก์นั้นอีกต่อหนึ่ง

รั้วพระเจ้าอโศก

รอบ ๆ พระสถูป มักทำเป็นรั้วล้อมรอบบริเวณไว้ เรียกกันว่า รั้วพระเจ้าอโศก มีลักษณะรูปทรงเป็นไม้ไผ่สานขัดแตะ แต่มักนิยมทำด้วยอิฐและศิลา

ที่รั้วหรือซุ้มประตูนั้น มักนิยมให้มีภาพหินแกะสลักเป็นรูปเรื่องราวพระพุทธประวัติ หรือเรื่องราวในชาดก ภาพสลักนั้นงดงามยิ่งนัก ทำให้เราทราบศิลปะกระบวนช่างในยุคพระเจ้าอโศกว่าเจริญรุ่งเรืองเพียงไร และมีที่น่าสังเกตว่าไม่มีการสลักเป็นรูปเหมือนอย่างบุคคล แต่ได้ใช้สัญลักษณ์อื่น ๆ แทนเหตุการณ์ เช่น ดอกบัว แสดงการประสูติ, ม้า แสดงการออกบวช, บัลลังก์ว่าง ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ แสดงการตรัสรู้, วงล้อธรรมจักร และกวางหมอบ แสดงปฐมเทศนา, ระฆังคว่ำ หรือพระสถูป แสดงการปรินิพพาน เป็นต้น

เสาหินพระเจ้าอโศก

พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงโปรดเกล้าให้สร้างเสาหิน ซึ่งต่อมาเรียกกันว่า เสาหินพระเจ้าอโศก มีจำนวนถึง 84,000 ต้น ตามจำนวนพระธรรมชั้น แล้วโปรดให้นำเสาหินเหล่านี้ไปตั้งยังสถานที่สำคัญต่าง ๆ ใน พระพุทธศาสนา เช่น สังเวชนียสถานทั้ง 4 และที่อื่น ๆ ทั่วประเทศอินเดีย

- ลักษณะเสาหินพระเจ้าอโศก เป็นเสาหินทรายขัดมัน มีขนาดใหญ่ โดยทั่วไปมีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 1 เมตร สูงประมาณ 10 เมตร

- บนหัวเสา มักแกะสลักเป็นรูปสัตว์ต่าง ๆ

- โดยทั่วไปมักเป็นรูปสิงห์ 4 ตัวหันหลังชนกัน (จตุรสิงห์) และบนหลังสิงห์มีธรรมจักรตั้งอยู่ อันแสดงให้เห็นว่า พระธรรมแห่งพระพุทธศาสนาได้แผ่ไพศาลไปทั่วทั้ง 4 ทิศ

- ส่วนฐานที่รองรับหัวเสานั้น ก็มักมีรูปสัตว์ต่าง ๆ อีก เช่น ช้าง ม้า สิงห์ และหงส์ เป็นต้น

- ซึ่งสัตว์แต่ละรูปก็เป็นสัญลักษณ์แทนเหตุการณ์ต่าง ๆ ของพระพุทธองค์ เช่น ช้าง หมายถึง การประสูติ, ม้า หมายถึง การเสด็จออกบวช, สิงห์ หมายถึง การประกาศสัจธรรม ทำนองเปล่งสีหนาท, หงส์ หมายถึง การแยกตีแยกข้าว เป็นต้น

- หัวเสาหินพระเจ้าอโศก ในบางแห่งก็มีรูปลักษณะแตกต่างกันออกไป เช่นที่ สังกัสสะ อันเป็นสถานที่พระพุทธองค์เสด็จลงจากดาวดึงส์หลังจากโปรดพระพุทธมารดา จึงโปรดให้มีการสร้างหัวเสาเป็นรูปช้าง เพื่อระลึกถึงพระพุทธมารดา

- และที่เวสาลี เป็นรูปสิงห์ตัวเดียว ในท่าหมอบอยู่

สมัยคุปตะ

จักรวรรดิคุปตะ (อังกฤษ: Gupta Empire) เป็นจักรวรรดิอินเดียโบราณที่รุ่งเรืองระหว่างปี ค.ศ. 280 จนกระทั่งปี ค.ศ. 550 จักรวรรดิ โดยมีอาณาบริเวณที่ครอบคลุมทางตอนเหนือและตอนกลางของอินเดียทั้งหมด และบังคลาเทศปัจจุบัน จักรวรรดิก่อตั้งขึ้นโดยพระเจ้าศรีคุปต์ โดยมีเมืองหลวงอยู่ที่ปาฏลีบุตร ที่ปัจจุบันคือปัฏนาทางตอนเหนือของรัฐพิหาร

ความรุ่งเรืองของจักรวรรดิภายใต้การนำของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์คุปตะทำให้มีความเจริญในด้านวิทยาศาสตร์และศิลปะ ในด้านความเจริญทางด้านวัฒนธรรมนักประวัติศาสตร์จัดราชวงศ์คุปตะในระดับเดียวกับราชวงศ์ฮั่น, ราชวงศ์ถัง และจักรวรรดิโรมัน สมัยจักรวรรดิคุปตะถือกันโดยนักวิชาการบางคนว่าเป็นยุคทองของอินเดียในด้านวิทยาศาสตร์, เทคโนโลยี, วิศวกรรม, ศิลปะ, วรรณคดี, ตรรกศาสตร์, คณิตศาสตร์, ดาราศาสตร์, ศาสนา และปรัชญา

ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชและพระเจ้ากนิษกะแห่งราชวงศ์กุษาณะได้ทรงรับนับถือพุทธศาสนา นิกายหินยาน และมหายาน ตามลำดับ และได้ทรงเผยแพร่พุทธศาสนาออกไปตามส่วนต่าง ๆ ของโลก ในระยะที่พุทธศาสนารุ่งเรือง ลัทธิฮินดูหมดความสำคัญลงชั่วระยะเวลาหนึ่ง หลังจากนั้นมีการฟื้นฟูลัทธิฮินดูขึ้นมาใหม่ มีการปรับปรุงเกี่ยวกับพิธีและการปฏิบัติบางประการให้รัดกุมขึ้นกว่าเก่า ระยะที่มีการฟื้นฟูลัทธิฮินดู เรียกว่าสมัยฮินดูใหม่ เป็นสมัยที่ราชวงศ์คุปตะได้ปกครองส่วนใหญ่ของอินเดีย

ราชวงศ์คุปตะ (Gupta ค.ศ. 320-535) ได้ปกครองอินเดียและสถาปนาอาณาจักรของราชวงศ์คุปตะขึ้นภายหลังที่ราชวงศ์กุษาณะเสื่อมลงในระยะ ค.ศ. 220 เริ่มด้วยพระเจ้าจันทรคุปต์ที่ 1 (ค.ศ.320-330) ได้สถาปนาพระองค์เองเป็นผู้ครองบริเวณลุ่มแม่น้ำคงคา ในพิธีบรมราชาภิเษกได้โปรดให้ออกเหรียญที่ระลึกประทับตราราชวงศ์เรียกว่า คุปตะ

โอรสของจันทรคุปต์ที่ 1 คือ พระเจ้าสมุทคุปต์ (ค.ศ.330-375) ได้แผ่อาณาจักรออกไปทางเหนือจรดภูเขาหิมาลัย และทางใต้จรดแม่น้ำนาร์บัต และยังได้ปราบปรามพวกกิลิกและพวกปลวลงไปจนได้สุดของอินเดีย

โอรสของพระเจ้าสมุทคุปต์ คือจันทรคุปต์ที่ 2 หรือพระเจ้าวิกิรมาทิตย์ (ค.ศ.375-415) ได้ทำการขยายอาณาเขตออกไปทางภาคตะวันตก ทรงเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่องค์หนึ่งของอินเดีย ได้รับสมญาว่าเป็นองค์อุปถัมภ์การเล่าเรียนศิลปวิทยาการ ศักราชฮินดูหรือศักราชวิกรมซึ่งตั้งต้นในปี 58 ก่อนคริสตกาล ก็ได้ตั้งขึ้นโดยใช้พระนามพระองค์ ในรัชสมัยของพระเจ้าวิกิรมาทิตย์ ได้มีบาทหลวงจีนรูปหนึ่งชื่อฟาเหียน (Fahien) เดินทางเข้าไปในอินเดีย ลังกา ชาว ได้เขียนพรรณนาความเจริญในอินเดียสมัยพระเจ้าจันทรคุปต์ที่ 2 ว่า พลเมืองร่ำรวย มีความสุข ตามเมืองต่าง ๆ มีสุขศาลาหลายแห่งทำการแจกอาหารและยาให้แก่คนจนโดยไม่คิดเงิน ไม่มีคนดื่มสุรายาเมาหรือเครื่องเสพติด ไม่บริโภคเนื้อสัตว์ ไม่มีการลงโทษทางกาย แต่ปรับด้วยเงิน

ในสมัยนี้วรรณคดีและศิลปกรรมเฟื่องฟูมาก ได้ชื่อว่าเป็นยุคทองของวรรณคดีสันสกฤต กวีที่มีชื่อกาลิทาส แต่งโคลง ฉันท กาศย์ กลอนและบทละครที่มีชื่อเสียงที่สุดของกาลิทาส คือเรื่องศกุนตลา

ในสมัยนี้ความเจริญไม่จำกัดอยู่เฉพาะศิลปะและวรรณคดี วิทยาการแขนงอื่น ๆ ก็ได้เจริญรุ่งเรืองอย่างมากมาย ศูนย์กลางการศึกษาวิทยาการอยู่มหาวิทยาลัยนาลันทา นักวิทยาศาสตร์ที่มีชื่อเสียง คือ อารยภตา (Aryabhata) ศึกษาทางด้านดาราศาสตร์และคณิตศาสตร์ ในแขนงวิชาเคมี ก็มีการศึกษาค้นคว้าอย่างกว้างขวาง การประดิษฐ์คิดค้นหลายอย่างของนักวิทยาศาสตร์ชาวอินเดียในยุคนี้ เช่น การทำสบู่และ

ซีเมนต์ และการประดิษฐ์สิ่งอื่นอีกหลายอย่าง ชาวอาหรับได้รับไปจากอินเดีย แพทย์ในสมัยราชวงศ์คุปตะ ได้รับการยกย่องว่ามีวิธีการและเทคนิคสูงในการรักษาโดยเฉพาะในการผ่าตัด มีการรักษาความสะอาดและป้องกันเชื้อโรคอย่างเคร่งครัด การใช้ยาประเภทต่าง ๆ ก็นับว่าก้าวหน้า แพทย์อินเดียรู้จักใช้ยาหลายขนาน ก่อนชาวยุโรป และยาบางชนิดยังคงใช้รักษาโรคมานานปัจจุบัน

ศิลปกรรมที่ขึ้นชื่อในสมัยนี้ คือ การสร้างพระพุทธรูป ซึ่งทำได้ส่วนสัสดงงามมาก พระพุทธรูปสมัยคุปตะ ได้ชื่อว่าเป็นพระพุทธรูปที่สวยงามมากที่สุดสมัยหนึ่งของอินเดีย

จิตรกรรมที่ขึ้นชื่อ คือ ภาพเขียนที่ถ้ำอันตา (Ajanta) ซึ่งเป็นสังฆารามอยู่ทางภาคกลางของอินเดีย เป็นภาพวาดตามอุโมงค์ที่มีความงามอย่างลึกซึ้ง ภาพขึ้นเอก คือ ภาพธิดาพญามารและภาพพระโพธิสัตว์ ภาพธิดาพญามารให้ความรู้สึกสองอย่างที่ขัดแย้งกันอยู่ในตัว คือความปรารถนาและความมุ่งหมายไปยังพระพุทธรองค์ และการหักห้ามด้วยความละอาย จิตรกรรมแบบเดียวกันนี้ที่ให้ความรู้สึกซาบซึ้งในความงามอย่างแท้จริง ยังพบในที่อื่น ๆ ทางทิศตะวันตกและทิศใต้ของอินเดีย และที่ขึ้นชื่อมากคือ ที่เขาสิริกิริยะ (Sigiriya) ในเกาะลังกา

รัชสมัยของพระเจ้าจันทรคุปต์ที่ 2 สิ้นสุดลงใน ค.ศ.413 หลังจากนั้นอาณาจักรของราชวงศ์คุปตะก็เริ่มแตกแยก ในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 5 พวกฮั่นได้เข้ามารุกรานทางแคว้นปัญจาบ ซึ่งตรงกับสมัยเดียวกับที่ออตโตลาเข้ารุกรานยุโรป พวกฮั่นได้ปกครองเฉพาะบริเวณตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย ส่วนบริเวณตอนเหนือและลุ่มแม่น้ำคงคา เจ้าอินเดียได้แบ่งแยกกันปกครองเป็นแคว้นเล็กแคว้นน้อย บางครั้งก็ทำการรบพุ่งกัน (ธิตีมา พัทธ์กะไพรวิน, 2518)

ยุคสมัยสุโขทัย

สมัยสุโขทัย เป็นยุคที่พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองที่สุด ดังนั้นจึงเป็นยุคทองของพุทธศิลป์ พระมหากษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัย ซึ่งเรียกกันทั่วไปว่า พระร่วง ตลอดจนชาวสุโขทัยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างเต็มเปี่ยม ได้สร้างสรรคศาสนามัตถุ ศาสนสถานอย่างมากมาย ทั้งวิหารเจดีย์คือ วัดอันเป็นศาสนสถาน และพระพุทธรูปอันเป็นศาสนวัตถุ

อาณาจักรสุโขทัย มีวัดที่ใหญ่โตและสวยงามหลายสิบบวัด วัดที่สำคัญ เช่น วัดมหาธาตุ วัดตระพังเงิน วัดตระพังทอง วัดศรีสวาย วัดสระศรี วัดพระพายหลวง วัดศรีชุม วัดสรศักดิ์ วัดเชตุพน วัดช้างล้อม วัดตระพังทองกลาง วัดเขาพระบาทน้อย วัดเขาอินทร์ ฯลฯ ส่วนพระพุทธรูปนั้นในสมัยสุโขทัยได้สร้างพระพุทธรูปจำนวนมากมาย่างน่าอัศจรรย์ ตั้งแต่พระพุทธรูปขนาดพระบูชา คือขนาดหน้าตักไม่กี่นิ้ว จนถึงพระพุทธรูปพระประธานในโบสถ์วิหารที่มีขนาดตั้งแต่เท่าคนจริง จนถึงขนาดใหญ่กว่าคนจริง 2 เท่า 3 เท่า 4 เท่า จนถึง 8 เท่า คือ ขนาดหน้าตักกว่า 3 วา หรือ 6 เมตร มีทั้งพระอิฐ พระปูน พระหล่อสัมฤทธิ์ พระนาก จนถึงพระทองคำ (ยกเว้นพระหินและพระไม้ที่ไม่พบในศิลปะสุโขทัย)

พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยนั้น ได้รับการยกย่องว่าเป็นพระพุทธรูปที่มีความงามที่สุดของไทย เหนือกว่าพระพุทธรูปสมัยใด ๆ ไม่ว่าจะสมัยทวารวดี สมัยศรีวิชัย สมัยลพบุรี สมัยล้านนา สมัยอุทอง สมัยอยุธยา และสมัยรัตนโกสินทร์ แต่ความจริงพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยนอกจากจะเป็นพระพุทธรูปที่งามที่สุดของไทยแล้ว ยังน่าจะเป็นพระพุทธรูปที่งามที่สุดในโลก เพราะไม่ว่าพระพุทธรูปฝ่ายเถรวาทของ พม่า ลาว เขมร ศรีลังกา หรือพระพุทธรูปฝ่ายมหายานอย่าง จีน ญี่ปุ่น เกาหลี ธิเบต เนปาล เวียดนาม ล้วนไม่มีความงามเท่าพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย โดยเฉพาะพระพุทธรูปสุโขทัยองค์งามยอดเยี่ยมอย่างพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ พระศรีศากยมุนี พระนอน วัดบวรนิเวศวิหาร พระลีลา วัดเบญจมบพิตร มีความงามเป็นเลิศเหนือกว่าพระพุทธรูปของชาติใดทั้งสิ้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ ได้โปรดฯ ให้เชิญพระพุทธรูปโบราณตามหัวเมืองฝ่ายเหนือ ตั้งแต่สุโขทัย ศรีสัชนาลัย พิษณุโลก ลพบุรี จนถึงอยุธยา ลงมากรุงเทพมหานคร เมื่อครั้งทรงบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นจำนวนทั้งสิ้น 1,248 องค์ มูลเหตุที่เชิญพระพุทธรูปลงมากรุงเทพฯ นั้น เนื่องจากเมื่อสิ้นกรุงศรีอยุธยาปรากฏว่าตามหัวเมืองมีพระพุทธรูปหล่อของโบราณทั้งตากแดดกรำฝนอยู่ตามวัดร้างมากกว่ามาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงโปรดฯ ให้เชิญพระพุทธรูปหล่อโบราณมาปฏิสังขรณ์ให้คืนดีแล้วรักษาไว้ที่วัดพระเชตุพน และพระราชทานไปประดิษฐานในพระอารามหลวงต่าง ๆ เช่น วัดมหาธาตุ วัดสระเกศ วัดสุวรรณาราม วัดสุทัศน์เทพวราราม ฯลฯ

ครั้นถึงรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างที่สุด โปรดฯ การสร้างวัดหรือบูรณปฏิสังขรณ์วัดโบราณทั้งในกรุงเทพมหานครและตามหัวเมืองเป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้เชิญพระอัฐฐารสจากวัดวิหารทอง เมืองพิษณุโลก ลงมาสร้างพระวิหารประดิษฐานไว้ที่วัดสระเกศตามอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชที่โปรดฯ ให้เชิญ พระศรีศากยมุนีมาประดิษฐานในพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม และทรงตรัสแนะนำเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ที่สร้างวัด ให้หาพระพุทธรูปโบราณซึ่งตากแดดกรำฝนอยู่ในวัดร้างตามหัวเมืองมาบูรณปฏิสังขรณ์ทำเป็นพระประธานจนเกิดเป็นแฟชั่นหาพระพุทธรูป โบราณตามหัวเมืองมาเป็นพระประธาน พระพุทธรูปโบราณเกือบทั้งหมดล้วนเป็นพระพุทธรูปสุโขทัย ดังนั้นมีพระพุทธรูปสุโขทัยมาเป็นพระประธานพระอุโบสถ พระวิหาร พระอารามหลวง ในกรุงเทพมหานครนับสิบองค์ พระพุทธรูปสุโขทัยที่เชิญลงมานี้ล้วนเป็นพระพุทธรูปหล่อสัมฤทธิ์ (ยกเว้น วัดไตรมิตร) เป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่ เป็นพระพุทธรูปองค์งาม และบางองค์ก็เป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์

พระประธาน พระอุโบสถ พระวิหาร พระอารามหลวง ในกรุงเทพมหานครที่เป็นพระพุทธรูปสุโขทัย มีกว่า 30 องค์ แต่จะนำเสนอเพียง 28 องค์ เท่าจำนวนอดีตพระพุทธรเจ้า ทั้งนี้จะนำเสนอเรียงลำดับตั้งแต่พระพุทธรูปที่เชิญลงมาในรัชกาลที่ 1 โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และสมเด็จพระบวรราชาเจ้ามหาสุรสิงหนาท วังหน้า รัชกาลที่ 1 พระพุทธรูปที่เชิญลงมาในรัชกาลที่ 3 โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบวรราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพย์ วังหน้ารัชกาลที่ 3

พระพุทธรูป ที่เชิญลงมาโดยเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ในรัชกาลที่ 3 และพระพุทธรูปที่เชิญลงมาโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เป็นที่สุด

พระพุทธรูปสุโขทัยที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดฯ ให้เชิญลงมากรุงเทพมหานคร เป็นพระประธานในพระอุโบสถ พระวิหาร มี 5 องค์ คือ

1. พระพุทธมารวิชัย พระประธานในพระวิหาร ทิศตะวันออกมุขหน้า วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
2. พระพุทธชินราช พระประธานในพระวิหาร ทิศใต้มุขหน้า วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
3. พระพุทธชินสีห์ พระประธานในพระวิหาร ทิศตะวันตกมุขหน้า วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
4. พระศาสดา พระประธานในพระอุโบสถ วัดสุวรรณาราม
5. พระศรีศากยมุนี พระประธานในพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม

ลานโพธิ์ จะได้นำท่านผู้อ่านไปสักการบูชา (ในฐานะปุชฌีย์วัตถุ) ไปชื่นชมยินดี (ในฐานะศิลปะวัตถุ) และไปศึกษาประวัติความเป็นมา (ในฐานะโบราณวัตถุ) ตามลำดับ

พระพุทธรูปมารวิชัย อภัยปักษ์ อัครฤกษ์โพธิ์ภิรมย์ อภิสิมพุทธบพิตร พระประธานในพระวิหาร ทิศตะวันออกมุขหน้า วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร

พระพุทธรูปมารวิชัย (เป็นนามโดยเฉพาะของพระพุทธรูปองค์นี้ ไม่ใช่หมายถึง ปางพระพุทธรูปโดยทั่วไป) องค์นี้เป็นพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดฯ ให้เชิญมาจากเมืองสวรรคโลก มาบูรณะประดิษฐานแล้วประดิษฐานเป็นพระประธานในพระวิหารทิศตะวันออกมุขหน้า (พระวิหารทิศวัดพระเชตุพนกั้นห้องเป็นมุขหน้าและมุขหลัง) เมื่อครั้งทรงสถาปนาวัดพระเชตุพน พ.ศ. 2332

พระพุทธรูปมารวิชัย เป็นพระสุโขทัย ปางมารวิชัย หล่อด้วยนาก ขนาดหน้าตัก 3 ศอก 1 คืบ (1.75 เมตร) มีประวัติปรากฏในจารึกเรื่องทรงสร้าง วัดพระเชตุพน ครั้งรัชกาลที่ 1 ว่า

... พระพุทธรูป วัดเขาอินทร์ เมืองสวรรคโลก หล่อด้วยนากหน้าตักสามศอกคืบหาพระกรรมได้ เชิญลงมาบูรณะประดิษฐานด้วยนากเสร็จ แล้วประดิษฐานไว้เป็นพระประธานในพระวิหาร ทิศตะวันออกบรรจุมหาพระบรมธาตุ ถวายพระนามว่าพระเจ้าตรีสุนทรพระมหาโพธิ์มีต้นพระมหาโพธิ์ด้วย และผนังนั้นเขียนเรื่องมารพะจล...(อักษรวิธีตามจารึกในศิลาจารึกที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดฯ ให้จารึกและประดิษฐานไว้ในพระวิหารพระโลกนาถ วัดพระเชตุพน)

ประวัติพระพุทธรูปมารวิชัยที่ปรากฏในศิลาจารึกนี้ มีข้อมูลสำคัญ 3 ประการ คือ

1. เดิมประดิษฐานอยู่ ณ วัดเขาอินทร์ เมืองสวรรคโลก
2. หล่อด้วยนาก
3. ขำรุดหาพระกรรมได้

ในประการที่ 1 เดิมประดิษฐานอยู่ ณ วัดเขาอินทร์ เมืองสวรรคโลก วัดเขาอินทร์เป็นวัดโบราณตั้งอยู่บนยอดเขาอินทร์ นอกกำแพงเมืองศรีสัชชนาลัยบนฝั่งแม่น้ำยมปากตะวันออก วัดเขาอินทร์เป็นวัดสำคัญ มีปรากฏในพงศาวดารเหนือกล่าวถึงที่กัลปนาของวัดเขาอินทร์ และตำแหน่งพระครูธรรมไตรโลก

วัดเขาอินทร์แล้ว วัดเขาอินทร์เป็นวัดร้างมาหลายร้อยปี ในปลายรัชกาลที่ 5 คือ เมื่อ พ.ศ. 2450 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นยังเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรสถานหัวเมืองสุโขทัย ได้เสด็จไปวัดเขาอินทร์ด้วย ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเที่ยวเมืองพระร่วง ทรงพรรณนาถึงวัดเขาอินทร์อย่างละเอียดถึง 2 หน้ากระดาษ โดยทรงขึ้นต้นว่า แต่วัดเขาอินทร์เป็นที่ควรไปดู.....และจบลงที่..... วัดนี้เป็นวัดสำคัญวัดหนึ่ง สมควรจะรักษาไว้ต่อไป นับเป็นวัดที่ 2 รองวัดมหาธาตุได้ในสมัยปัจจุบัน วัดเขาอินทร์ ได้กลับฟื้นคืนชีพเป็นวัดที่มีพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งวัดร้างที่เหลือเป็นซากโบราณสถานได้กลับคืนเป็นวัดมีพระสงฆ์อยู่อาศัยจำพรรษาลักษณะนี้ยังมีอีกหลาย ๆ วัด โดยเฉพาะที่อยู่ชาน เช่น วัดใหญ่ชัยมงคล วัดมเหยงคณ์ วัดภูเขาทอง วัดเชิงท่า วัดธรรมิกราช วัดสมณโกฏฐาราม ฯลฯ

ส่วนเมืองสวรรคโลกนั้น เป็นเมืองสำคัญคู่ประวัติศาสตร์ชาติไทยมาตลอด เมืองสวรรคโลกเป็นเมืองเก่า เริ่มแรกชื่อ เมืองเชลียง ถึงยุคสุโขทัยรุ่งเรือง เมืองเชลียงเปลี่ยนชื่อเป็น เมืองศรีสัชชนาลัย เป็นเมืองราชธานีคู่แฝดกับเมืองสุโขทัย (ในปัจจุบันได้เป็นเมืองมรดกโลก คือ อุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย และอุทยานประวัติศาสตร์ศรีสัชชนาลัย) สิ้นยุคสุโขทัย เมืองศรีสัชชนาลัยตกเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้เรียกเมืองศรีสัชชนาลัยว่า เมืองสวรรคโลก

ดังนั้น เมืองเชลียง เมืองศรีสัชชนาลัย เมืองสวรรคโลก คือ เมืองเดียวกัน ความจริงเมืองนี้ยังมีอีกชื่อหนึ่ง ทางล้านนาเรียกเมืองศรีสัชชนาลัยว่า เมืองเชียงมั่น

ในประการที่ 2 เป็นพระพุทธรูปหล่อด้วยนาก

พระพุทธรูป หล่อด้วยนากนั้น ต้องถือว่าเป็น พระพุทธรูปพิเศษ หล่อด้วยนากอันเป็นโลหะที่มีค่ารองก็แต่เพียงทองคำเท่านั้น ดังนั้นพระพุทธรูปองค์นี้จึงคงจะเกินกำลังที่ราษฎรทั่วไปจะสร้าง จึงควรจะเป็นพระพุทธรูปที่กษัตริย์สร้าง แม้กระนั้นก็ยังเป็นพระพุทธรูปขนาดเล็กกว่าปกติ คือ มีหน้าตักเพียง 3 ศอก 1 คืบ ในขณะที่พระประธานสุโขทัย มักมีขนาดหน้าตักประมาณ 5 ศอก 6 ศอก และเนื่องจากพระพุทธรูปนี้ประดิษฐานอยู่ที่เมืองสวรรคโลก พระพุทธรูปวิชัยนี้จึงน่าจะสร้างโดยพระมหากษัตริย์ราชธานีเมื่อครั้งยังเป็นพระมหาอุปราช ครองเมืองศรีสัชชนาลัย (คือเมืองสวรรคโลก)

ในประการที่ 3 ขำรดหาพระกรรมได้

พระกรรม คือ แขนในส่วนข้อศอกถึงข้อมือ (ถ้าเป็นพระพาด คือ แขนตั้งแต่ไหล่ถึงข้อศอก) ดังนั้น แขนของพระพุทธรูปวิชัยจึงขาดหายไปตั้งแต่ข้อศอกลงมา แต่ไม่ทราบว่าเป็นข้างซ้ายหรือข้างขวา หรือทั้ง 2 ข้าง แต่น่าจะเป็นเฉพาะแขนขวา เพราะเป็นส่วนที่หล่อรอยแยกออกจากลำตัว จึงมีโอกาสชำรุดหักหายได้ง่ายกว่า ดังนั้น จึงต้องซ่อมหล่อพระกรรมใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 1 และเนื่องจากเป็นพระนากก็หล่อพระกรรมใหม่ด้วยนากเช่นกัน ตรงนี้มีประเด็นว่า เมื่อพระกรรมขาดหายไป ผู้ที่ได้พระกรรมไปย่อมต้องรู้ว่าพระกรรมเป็นนากองค์พระก็ต้องหล่อด้วยนากอันมีค่าด้วย ทำไมจึงยังคงปล่อยทิ้งไม่นำไปเป็นประโยชน์เสีย พุดง่าย ๆ คือ องค์พระพุทธรูปอยู่รอดมาได้ยังไง และมีประเด็นที่อธิบายยากยิ่งกว่าคือ เมื่อหล่อซ่อมพระกรรมใหม่แล้ว ทำไมจึงทำพระหัตถ์มีนิ้วไม่เสมอกันอย่างพระสุโขทัย หมวดใหญ่อันเป็นพระสุโขทัยตอนต้น ซึ่งเมื่อพระสุโขทัย

ตอนปลาย คือ หมวดพระพุทธรูปราช ทำนิ้วพระหัตถ์เสมอกัน ก็โดนใจโดยทั่วกัน ตั้งแต่นั้นมาพระพุทธรูป
น้อยใหญ่ล้วนทำนิ้วพระหัตถ์เสมอกัน โดยเฉพาะพระพุทธรูปสมัยรัตนโกสินทร์ ทำนิ้วพระหัตถ์เสมอกันทุก
องค์ แต่พระพุทธรูปมารวิชัยนี้พระกร ซึ่งรวมทั้งพระหัตถ์อันหล่อขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 1 กลับทำนิ้วพระหัตถ์
ไม่เสมอกัน

เมื่อบูรณปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปนี้แล้ว รัชกาลที่ 1 โปรดฯ ให้เชิญมาประดิษฐานเป็นพระประธาน
ในพระวิหารทิศตะวันออกมุขหน้า ทรงบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ โปรดฯ ให้ทำต้นพระมหาโพธิ์ประกอบ
องค์พระ และถวายพระนามว่า พระเจ้าตรัสในควงไม้พระมหาโพธิ์

ครั้นถึงรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถวายพระนามใหม่ และโปรดฯ ให้
จารึกในแผ่นศิลาประดับที่ฐานพระว่า พระพุทธรูปมารวิชัย อภัยประปักษ์ อัครฤกษ์โพธิภิรมย์ อภิสมพุทธ-
บพิตรฯ (อักษรวิธีตามจารึกในรัชกาลที่ 4)

ดังนั้น พระพุทธรูป นี้จึงอาจเรียกได้ 2 ชื่อ

เรียกตามพระนามเดิมที่ รัชกาลที่ 1 ถวายคือ พระเจ้าตรัสในควงไม้พระมหาโพธิ์ เรียกตามพระนาม
ใหม่ที่รัชกาลที่ 4 ถวายคือ พระพุทธรูปมารวิชัย

แต่ควรเรียก พระพุทธรูปมารวิชัย เพราะเป็นพระนามที่จารึกปรากฏอยู่ที่ฐานองค์พระ

วัดพระเชตุพน ได้บูรณปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ (เป็นเวลาถึง 16 ปี 7 เดือน) ในรัชกาลที่ 3 และโปรดฯ
ให้จารึกเรื่องควรปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เรียกโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ กล่าวถึงพระพุทธรูปมารวิชัย
ว่า

ประภูมิกานกเนื้อหมด	มุลทิน
เถกองวิหารปราจีน	ทิศด้าว
เดิมสถิตยวัดเขอาอิน	สวรรณคโลกย์
เชอญประเวศเวียงท้าว	ท่านไว้เปนเฉลอมฯ

ความสำคัญของพระพุทธรูปมารวิชัยนั้น ท่านเป็นพระประธานในพระวิหารทิศมุขหน้า ซึ่งอยู่หน้าสุด
ของวัดพระเชตุพน เปรียบประดุจแม่ทัพหน้า ดังนั้นย่อมต้องเป็นพระพุทธรูปที่พิเศษสุดยอด ความพิเศษ
สุดยอดของพระพุทธรูปมารวิชัย คือเป็นพระพุทธรูปหล่อด้วยนาก ซึ่งรองจากหล่อด้วยทองคำเท่านั้น ทั้งนี้
พระพุทธรูปโบราณในวัดพระเชตุพน 872 องค์ มีพระพุทธรูปมารวิชัยเพียงองค์เดียวที่เป็นพระนาก และความ
พิเศษสุดยอดประการหนึ่งคือ พระวิหารทิศตะวันออกมุขหน้านี้ มีจิตรกรรมฝาผนังภาพมารผจญที่เขียนใน
รัชกาลที่ 1 เป็นภาพมารผจญที่ถือว่างามวิเศษล้ำเลิศที่สุด แต่น่าเสียดายที่จิตรกรรมฝาผนังนี้ถูกลบไปจน
หมดสิ้นแล้ว ด้วยการปล่อยปละละเลยด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์

อนึ่ง มีข้อน่าสังเกตเป็นพิเศษประการหนึ่งว่า ในบรรดาพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยที่เชิญมาเป็น
พระประธานในพระอุโบสถ พระวิหารสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ดังที่ลานโพธิ์ จะนำเสนอรวม 28 องค์นั้น
พระพุทธรูปมารวิชัยคู่จะเป็นพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยที่มีพุทธศิลป์สุโขทัยน้อยที่สุด กล่าวคือ พระพักตร์ไม่สู้

เป็นรูปไข่ หรือผลมะตูมอย่างพระสุโขทัยมาตรฐาน เม็ดพระศกก็เล็กกว่าพระสุโขทัยทั่วไป แต่สังขมาฏิกลับใหญ่ปกติ แต่อย่างไรก็ตาม พระพุทธมารวิชัยเป็นพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยอย่างแน่นอน เพราะมีประวัติและจารึกเป็นหลักฐานอย่างชัดเจนที่สุด (อภิวัฒน์ ไควินทรานนท์, 2556, ฉบับที่ 1113)

ยุคอยุธยา

ศิลปะสมัยอยุธยา ในยุคนี้มีการรับเอาศิลปะสมัยอู่ทองมาเป็นแม่แบบผสมผสานกับศิลปะสมัยสุโขทัย จึงกลายเป็นศิลปะสกุลช่างอยุธยา-อู่ทอง ซึ่งก็คือ ศิลปะสมัยอยุธยายุคต้น เพราะเป็นการนำเอาศิลปะที่ทรงอำนาจของอู่ทองที่แผ่ไ้ด้วยความอ่อนหวานของสุโขทัย และความอุดมสมบูรณ์ของเชียงแสน แต่เนื่องจากอิทธิพลของศิลปะอู่ทองยังคงมีอยู่มาก พระพุทธรูปจึงแสดงออกทางพระพักตร์ (ใบหน้า) ซึ่งก็คือการแสดงถึงพลังอำนาจออกมาชัดเจนโดยมีความอ่อนโยนแผ่ไ้คือการแย้มพระสรวล (ยิ้ม) ส่วนพระวรกาย (ร่างกาย) ค่อนข้างลำสันอันเป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธรูปสมัยเชียงแสน ซึ่งมีรายละเอียดของพระพุทธรูปลักษณะโดยสรุปดังนี้

1. พระพักตร์ เป็นรูปสี่เหลี่ยม ริมพระโอษฐ์ (ริมฝีปาก) ค่อนข้างกว้าง และแบะออกแบบศิลปะลพบุรี
2. พระขนง (คิ้ว) โกงและจดกันเป็นรูปปีกกา
3. พระเนตร (ดวงตา) เหลือบต่ำลักษณะยาวรี และเปลือกพระเนตร (เปลือกตา) หนา
4. ไรพระศก (ไรผม) เป็นเม็ดเล็กปลายเป็นเกลียวแหลมในลักษณะของหอยเจดีย์
5. พระนาสิก (จมูก) ใหญ่
6. ขอบพระกรรณ (ขอบหู) ส่วนบนจะโค้งมนคล้ายกับใบหูมนุษย์ ตั้งพระกรรณ (ตั้งหู) ยาวเป็นปลายแหลมจดถึงพระพาหา (หัวไหล่)
7. กรอบพระพักตร์ มีทั้งแถบใหญ่และเส้นขนาดเล็กเป็นเส้นขนานกัน 2 เส้นหรือ 2 ชั้น
8. ครองจีวรห่มเฉียงบ่า มีสายรัดประคดทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ชายสังขมาฏิด้านหน้ายาวจดพระนาภี (หน้าท้อง) ปลายสังขมาฏิตัดตรง

9. ส่วนมากเป็นปางสมาธิราบ ปางมารวิชัยก็มีแต่น้อยมากจึงสรุปได้ว่า ศิลปะสมัยอยุธยายุคต้น ซึ่งก็คือ ศิลปะอยุธยาสกุลช่างอยุธยา-อู่ทองระยะแรก ที่ยังมีอิทธิพลของศิลปะอู่ทอง เนื่องจากยังไม่มี การคลายตัวลง นอกจากนี้ยังมีอิทธิพลของศิลปะสุโขทัยและศิลปะเชียงแสนเข้ามาผสมผสานเพียงเล็กน้อย

ศิลปะอยุธยายุคต้นสกุลช่าง อยุธยา-อู่ทองระยะปลาย มีอายุอยู่ในราว พ.ศ. 1952-1991 ตั้งแต่รัชสมัยของสมเด็จพระนครินทราธิราช (สมเด็จพระเจ้านครินทร์) ถึงรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (สมเด็จพระเจ้าสามพระยา) จึงเป็นศิลปะอยุธยายุคต้นสกุลช่างอยุธยา-อู่ทองระยะปลาย เนื่องจากอิทธิพลของศิลปะอู่ทองคลายตัวลง ศิลปะสุโขทัยจึงเข้ามาผสมผสานมากขึ้น ส่วนเหตุที่ศิลปะสุโขทัยเข้ามาผสมผสานแทนที่ศิลปะอู่ทอง ก็มีใ้เรื่องแปลกใหม่แต่ประการใดเพราะเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์บ่งบอกได้

เป็นอย่างดีในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างกรุงศรีอยุธยา และกรุงสุโขทัย คือระยะนั้นนอกจากกรุงศรีอยุธยา จะมีอำนาจเหนือกรุงสุโขทัยแล้วความสัมพันธ์ทางด้านเครือญาติซึ่งก็คือการอภิเษกสมรสระหว่าง พระมหากษัตริย์อยุธยา กับพระราชเทวี พระมเหสีที่มีเชื้อสายของกษัตริย์สุโขทัย มีมาทุกสมัยนับตั้งแต่ รัชสมัยของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพะงั่ว) ทรงมีพระมเหสีเป็นเจ้าหญิงแห่งราชวงศ์สุโขทัย (ราชวงศ์พระร่วง) คือทรงเป็นพระชนิษฐา (น้องสาว) ของพระมหาธรรมราชาลิไท และในรัชสมัยของสมเด็จพระนครินทราราช (สมเด็จพระเจ้านครินทร์) ก็ทรงมีพระมเหสีเป็นเจ้าหญิงราชวงศ์สุโขทัย และทรงมี พระโอรส 3 พระองค์คือ เจ้าอ้ายพระยา เจ้ายี่พระยา และเจ้าสามพระยา ที่ถือเป็นรัชทายาทโดยชอบธรรม ตั้งนั้นเมื่อพระมหาธรรมราชาที่ 4 (พระบรมपाल) เสด็จสวรรคตในปี พ.ศ. 1981 สมเด็จพระบรมราชาธิราช- ที่ 2 (สมเด็จพระเจ้าสามพระยา) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระโอรสสมเด็จพระรามศวร (ต่อมา คือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ) เสด็จฯ ไปปกครองเมืองพิษณุโลกเป็นการผนวกเอากรุงสุโขทัยขึ้นตรงต่อ กรุงศรีอยุธยาโดยสมบูรณ์ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นการสิ้นสุดความเป็นอาณาจักรสุโขทัยตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

ที่กล่าวมาก็คือความเป็นมาของการนำอิทธิพลศิลปะสุโขทัยเข้ามาผสมผสานในศิลปะอยุธยาแทนที่ ศิลปะอุทงที่เริ่มคลายตัวลงแล้วก่อกำเนิดเกิดเป็นศิลปะอยุธยายุคต้นสกุลช่างอยุธยา-อุทงระยะปลาย ที่สามารถจำแนกออกเป็น 2 สายสกุลช่าง คือ สกุลช่างสุโขทัย และสกุลช่างอยุธยาอีกทอดหนึ่ง โดยศิลปะ สกุลช่างสุโขทัยนั้นเป็นผลให้ศิลปะอยุธยายุคต้นมีพระพุทธรูปลักษณะคล้ายพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยยุคปลาย คือพระพักตร์เป็นวงรีคล้ายรูปไข่ที่เรียกว่า พระพุทธรูปหน้านาง เพราะมีพระรัศมีเป็นเปลวเพลิงทรงสูงพลิ้ว อ่อนไหว และมีเพียงครึ่งซีกไรพระศกเป็นแบบเม็ดไข่ปลาผ่าซีกและหนามขนุน พระเกตุมาลาเป็นต่อมเดี่ยว กว่าสกุลช่างอยุธยา กรอบพระพักตร์เป็นแถบใหญ่ พระขนงโค้งจกดกันแบบสุโขทัย พระเนตรยาวเรียวคล้าย ตาหงส์แบบสุโขทัย พระโอษฐ์เรียวเล็ก พระนาสิกโค้งไม่องุ้ม ห่มจีวรเฉียงบ่า ประทับนั่งขัดสมาธิราบ แสดงปางมารวิชัย

สถาปัตยกรรม แบ่งได้เป็น 3 ยุค คือ

ศิลปะอยุธยาตอนต้น สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 1893 จนถึงสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถใน พ.ศ.2031 ลักษณะสถาปัตยกรรมเป็นแบบศิลปะลพบุรี หรือ ศิลปะเขมร กับศิลปะอุทงนิยมสร้างปราสาทเป็นประธานของวัด โดยมีลักษณะปราสาทเลียนแบบเขมร แต่สูงชะลูดกว่า เช่น ปราสาทประธานวัดพุทไธสวรรย์ ปราสาทประธานวัดมหาธาตุ

ศิลปะอยุธยาตอนกลาง สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จไปประทับที่เมืองพิษณุโลกใน พ.ศ. 2006 จนถึงสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองใน พ.ศ. 2172 สถาปัตยกรรมได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะ สุโขทัยนิยมเจดีย์ทรงลังกาแบบสุโขทัยแทนปราสาทแบบเขมร เช่น พระมหาสถูปสามองค์วัดพระศรีสรร- เพชญ์ พระเจดีย์วัดใหญ่ชัยมงคล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ศิลปะอยุธยาตอนปลาย สมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พ.ศ. 2172 จนถึงสมัยอยุธยาใน พ.ศ. 2310 เป็นช่วงเวลาที่ศิลปะเขมรเข้ามามีอิทธิพลอีกครั้ง เช่น ปรากฏประธานวัดไชยวัฒนารามปราสาทพระนครหลวง นอกจากนี้ยังนิยมสร้างพระเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองเป็นลักษณะเฉพาะของสถาปัตยกรรมอยุธยา

สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2301) เป็นช่วงการบูรณปฏิสังขรณ์ และนิยมสร้างพระเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสอง เช่น การบูรณปฏิสังขรณ์พระมหาเจดีย์วัดภูเขาทอง

สถาปัตยกรรมแบบอื่น ๆ คือ โบสถ์ วิหารสมัยอยุธยาตอนต้นนิยมทำขนาดใหญ่มากเป็นโถงสี่เหลี่ยม ก่อด้วยอิฐผนังอาคารเจาะเป็นช่องแคบ ๆ เรียกว่า ลูกฟัก เพื่อระบายลมและมีแสงส่องผ่าน ยังไม่มีการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังพอลงถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง อาคารมีขนาดเล็กลง ก่อผนังทับ

อาคารสมัยอยุธยาตอนปลายฐานอาคารนิยมทำเป็นรูปโค้งคล้ายท้องเรือ มีการเจาะหน้าต่างที่ผนัง ตกแต่งซุ้มประตูหน้าต่างประณีต ใช้กระเบื้องเคลือบมุงหลังคา มีการนำเอาศิลปะการก่อสร้างอาคารของยุโรปเข้ามาผสมเกิดการสร้างอาคาร 2 ชั้น โบสถ์ วิหาร เช่น ตำหนักพระพุทธรูปมหาอาจารย์ วิหารวัดตึก วิหารวัดเจ้าย่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

สถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ ได้แก่ พระราชวังและพระตำหนักต่าง ๆ ของอยุธยา ถูกทำลายไปมากจนยากที่จะหารูปแบบที่แท้จริงได้ มีเพียงรากฐานเท่านั้นที่พอมองเห็นอยู่บ้าง เป็นพระที่นั่งอยู่นอกกรุงศรีอยุธยา เช่น พระราชวังนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี ตำหนักพระนครหลวงจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ตำหนักธารเกษม จังหวัดสระบุรี

สถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับการปกครองบ้านเมือง มีป้อมปราการและกำแพงเมือง ต่อมาเมื่อเมืองพัฒนาขึ้นภายหลังมีการติดต่อค้าขายกับชาวตะวันตก

นอกจากนี้ยังมีสถาปัตยกรรมที่อยู่อาศัยของประชาชน เรียกว่า เรือนไทย นิยมสร้างเป็นเรือนชั้นเดียว ยกพื้นสูงใต้ถุนโปร่งมี 2 ลักษณะ คือ เรือนเครื่องผูกปลูกด้วยไม้ไผ่ ใช้เสี้ยนหวายและตอกเป็นเครื่องผูกมัด เป็นที่อยู่ของชาวบ้านทั่วไป และเรือนเครื่องสับ ปลูกด้วยไม้อาศัยวิธีเข้าปากไม้โดยบากเป็นร่องในต้นไม้แต่ละตัว แล้วนำมาสับประกบกัน เป็นที่อยู่ของผู้มีฐานะดี

ประติมากรรม

ส่วนมากสร้างเนื่องในพระพุทธศาสนา พระพุทธรูปหล่อด้วยสำริด อาจทำด้วยวัสดุอื่น เช่น สกัตจากศิลา ทำด้วยไม้ ปูนปั้น ดินเผาและทองคำ พระประธานในโบสถ์วิหารเป็นพระปูนปั้นหรือสำริดขนาดใหญ่โตคับโบสถ์ สมัยอยุธยาตอนปลายนิยมสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องกันมาก

นอกจากนี้ยังมีการสร้างพระพิมพ์ทำเป็นพระพุทธรูปองค์เล็ก ๆ บนแผ่นเดียวกันเรียกว่า พระแผง หรือพระกำแพงห้าร้อย มักนิยมทำพระพิมพ์เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องประทับอยู่ภายในเรือนแก้ว

ยุครัตนโกสินทร์

ศาสนสถานและศาสนวัตถุสิ่งสำคัญที่น่าสนใจในวัดพระเชตุพนฯ นั้น มีมากมายนับตั้งแต่พระอุโบสถ ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระประธานนามว่า “พระพุทธรูปเทวปฏิมากร” อันหมายถึง เทวดามาสร้างไว้ เนื่องด้วยเป็นพระพุทธรูปที่มีลักษณะงดงามเป็นอย่างยิ่งสมกับชื่อ ที่ได้ฐานชุกชีพระแทนประดิษฐานพระพุทธรูปเทวปฏิมากร พระประธานในพระอุโบสถ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปที่ก่อไว้ 3 ชั้นนั้น ในชั้นที่ 1 ได้บรรจุพระบรมอัฐิ (บางส่วน) และพระบรมราชสรีรางคารของบูรพกษัตริย์รัชกาลที่ 1 ไว้ด้วย

“พระพุทธรูปเทวปฏิมากร” พระประธานในพระอุโบสถเป็นพระพุทธรูปโบราณ ปางสมาธิ หน้าตักกว้าง 5 ศอกคืบ 4 นิ้ว มีหลักฐานปรากฏใน ‘จารึกวัดโพธิ์’ ไว้ว่า เดิมพระพุทธรูปเทวปฏิมากรประดิษฐานอยู่ ณ วัดศาลาสีหะเนา (วัดคูหาสวรรค์) เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงสร้างวัดโพธาราม ให้เป็นวัดใหญ่สำหรับพระนคร และได้ทรงขนานนามใหม่ว่า วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พระองค์ได้ทรงเลือกหาพระพุทธรูปที่มีพุทธลักษณะงามสมควรเป็นพระประธานในพระอุโบสถของวัด จึงได้พบและเลือกพระพุทธรูปองค์นี้จากวัดศาลาสีหะเนา (วัดคูหาสวรรค์) ดังกล่าว ครั้นนั้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญมาประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถ ถวายพระนามว่า “พระพุทธรูปเทวปฏิมากร”

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระอุโบสถเก่า ซึ่งสร้างไว้ตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 1 ลงทั้งสิ้น แล้วทรงสร้างพระอุโบสถขึ้นใหม่ให้ใหญ่โตกว่าเก่า ส่วนฐานพระพุทธรูปเทวปฏิมากรนั้นรื้อของเก่าทำขึ้นใหม่ขยายเป็น 3 ชั้น พระสาวกเดิมมี 2 องค์ ทรงสร้างขึ้นใหม่อีก 8 องค์ รวมเป็นพระสาวก 10 องค์ ดังที่ปรากฏอยู่จนกระทั่งถึงทุกวันนี้

ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 มีพระราชดำริถึงพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

ซึ่งพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลนั้นได้รับพระราชทานไปกระทำสักการบูชา เมื่อเจ้านายพระองค์นั้น ๆ สิ้นพระชนม์ไปแล้ว ไม่มีใครพิทักษ์รักษาได้เชิญมาเป็นของหลวง มีอยู่ควรจะประดิษฐานไว้ให้มหาชนได้กระทำสักการบูชาโดยสะดวก จึงโปรดเกล้าฯ ให้บรรจุพระบรมอัฐิในกล่องศิลา แล้วเชิญมาบรรจุไว้ในพระพุทธรูปอาสน์ของพระพุทธรูปเทวปฏิมากร และยังมีคำที่เล่าสืบกันมาว่าถึงพระอุณาโลมพระพุทธรูปเทวปฏิมากรนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้โปรดให้สร้างถวายในครั้งนั้นด้วย

อนึ่ง พระพุทธรูปเทวปฏิมากรพระองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเคารพนับถือว่าเป็นเจดีย์สถานสำคัญแห่งหนึ่งมาช้านานแล้ว

เพราะปรากฏในจดหมายเหตุว่า เมื่อได้ทรงรับพระบรมราชาภิเษกเสร็จแล้ว ได้เสด็จพระราชดำเนินเสียบพระนครโดยสถลมารค เมื่อ ณ วันอังคาร เดือน 6 แรม 5 ค่ำ ปีกุน พุทธศักราช 2379

ครั้งนั้น จึงได้เสด็จประทับพระอุโบสถทรงกระทำสักการบูชาพระพุทธรูปเทวปฏิมากรเป็นปฐม เรื่องนี้เลยเป็นพระราชประเพณีตั้งแต่นั้นสืบมา

คือเมื่อเสด็จพระราชดำเนินเสียบพระนครโดยสถลมารคนั้น ย่อมเสด็จประทับ ณ พระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ทรงกระทำสักการบูชาพระพุทธรูปเทวปฏิมากรสืบมาทุกรัชกาล

ในส่วนพระอุโบสถก็มีหลายสิ่งหลายอย่างที่น่าสนใจ แต่ที่แปลกและเด่นเป็นพิเศษคือ ลักษณะพระระเบียงคด (พระวิหารคด) ที่สร้างล้อมพระอุโบสถถึง 2 ชั้นด้วยกัน แล้วเชื่อมต่อกับพระวิหารทิศทั้ง 4 ทิศ นอกจากนี้รอบ ๆ ซุ้มประตูกำแพงแก้ว ยังมี સાងแปลง ซึ่งมีลักษณะคล้ายตุ๊กตาจีนและมีรูปร่างแปลกกว่าสัตว์ชนิดอื่น คอยเฝ้าอยู่ที่ซุ้มประตูกำแพงแก้วทุกด้าน อีกทั้งบรรดาพระพุทธรูปเก่าแก่ที่พระระเบียงคดรอบพระอุโบสถ ล้วนมีความงดงามที่น่าทึ่งเช่นกัน จะพบว่าภายใต้พระพุทธรูปปูนปั้นเหล่านั้น มีพระพุทธรูปโบราณหลายยุคทั้งสมัยอู่ทอง สมัยสุโขทัย สมัยอยุธยา ฯลฯ บรรจุก่ออยู่ใน ซึ่งตามประวัติการบูรณปฏิสังขรณ์วัด กล่าวว่า รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมพระพุทธรูปเก่าแก่จากหัวเมืองต่าง ๆ นับได้จำนวนพันองค์ มาไว้รวมกันที่วัดโพธิ์แห่งนี้ แต่เพราะต้องการให้มองเห็นพระพุทธรูปเหล่านั้นเป็นลักษณะเดียวกันหมดเพื่อความสวยงาม จึงเอาปูนมาพอกทับไว้ให้ได้ขนาดต่อมาปูนที่พอกไว้เริ่มทรุดโทรม จึงได้มีการปฏิสังขรณ์ใหม่อีกครั้ง เมื่อกระเทาะปูนเก่าออกจึงพบพระหล่อสัมฤทธิ์ฝีมือช่างโบราณงดงามอย่างยากจะหาคู่ได้ ไม่เพียงพระพุทธรูปที่พระระเบียงคดเท่านั้น พระพุทธรูปภายในพระวิหารทิศทั้ง 4 ทิศก็ล้วนเก่าแก่และงดงาม เป็นพระพุทธรูปที่มีคุณค่าทั้งในทางฝีมือและวัตถุที่นำมาสร้าง ซึ่งบางองค์งดงามประหลาดกว่าพระพุทธรูปในวัดอื่น ๆ

นอกจากนี้ยังมีพระวิหารอีกหลายแห่งที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญไว้ทั้งสิ้น ที่สำคัญคือ พระวิหารพระพุทธไสยาส หรือพระวิหารพระนอน

ภายในประดิษฐาน “พระพุทธไสยาส” หรือ “พระนอน” ขนาดองค์ใหญ่ที่สุดในกรุงเทพฯ และใหญ่เป็นอันดับสามของประเทศไทย ซึ่งเป็นพระพุทธไสยาสที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น โดยสร้างองค์พระขึ้นก่อนแล้วจึงสร้างพระวิหารครอบในภายหลัง

“พระพุทธไสยาส” หรือ “พระนอน” วัดโพธิ์ ได้รับการยกย่องว่าเป็น พระพุทธไสยาสที่มีพุทธลักษณะงดงามเป็นอันดับต้น ๆ แห่งสยามประเทศ

มีขนาดความยาวถึง 46 เมตรด้วยกัน ดำเนินการสร้างโดยช่างสิบหมู่หลวง และมีหลวงพระองค์เจ้าลดาวลย์ (กรมหมื่นภูมินทรภักดี) เป็นผู้กำกับดูแลการก่อสร้าง เชื่อกันว่าเป็นปางโปรดอสุรินทราหู เป็นพระพุทธรูปปูนปั้นปิดทองเหลืองอร่ามทั้งองค์ ในขณะที่พระพักตร์อิมเอบ ดูขริมขลิ้งงดงามสมส่วน เปี่ยมไปด้วยพลังแห่งศรัทธายิ่งนัก

ลักษณะพระพุทธไสยาสโดยทั่ว ๆ ไป มีลักษณะบรรทมตะแคงขวา พระบาทขวาเลื่อมพระบาทซ้าย แต่พระพุทธไสยาสวัดโพธิ์นั้นมีความแตกต่างออกไปซึ่งเป็นเอกลักษณ์พิเศษเฉพาะ คือ พระบาททั้งซ้ายและขวานั้นซ้อนเสมอกัน อาจเป็นความตั้งใจของช่างสิบหมู่หลวงผู้สร้างที่ตั้งใจจะแสดงลวดลายลักษณะเป็นภาพมงคล 108 ประการ บนฝ่าพื้นพระบาททั้งสองก็เป็นได้ ที่น่าทึ่งคือ ลายจำหลักมุกภาพมงคล 108 ประการ ที่งดงามโดดเด่นอย่างยิ่งบนฝ่าพื้นพระบาททั้งสองข้าง ซึ่งเป็นลายศิลปะไทยกับจีนผสมผสานกันกลมกลืนลงตัวอย่างประณีตศิลป์ หากพิจารณาแล้ว ภาพมงคล 108 ประการ และลวดลายภูเขาต่าง ๆ ในป่าหิมพานต์ เป็นคติแบบไทยที่รับมาจากชมพูทวีป ส่วน ภาพนก หงส์ ภูเขา เมฆ ฯลฯ รวมทั้งแนวคิดเรื่องฮวงจุ้ยเป็นคติแบบจีน

อนึ่ง การประดับลวดลายจำหลักมุกภาพมงคล 108 ประการไว้ที่ฝาพระบาทนั้น เป็นไปตามคติอินเดียโบราณที่เชื่อว่าพระพุทธเจ้าทรงมีพุทธลักษณะสำคัญอย่างหนึ่ง คือฝาพระบาทมีลายมงคล 108 ประการ ได้แก่ ปราสาท หอยสังข์ ช้าง แก้ว นก หงส์ ภูเขา เมฆ ฯลฯ ตรงกลางเป็นรูปกัจจกรตามตำรามหาปฐิสลักษณ์ แสดงถึงพระบุญญาบารมีอันแรงกล้า ซึ่งหากเป็นพระพุทธรูปปางอื่น ๆ จะมองไม่เห็น ยกเว้นพระพุทธรูปปางไสยาสน์ ทำให้ช่างผู้สร้างบรรจงประดับลวดลายอันวิจิตรไว้อย่างเต็มที่

ประติมากรรมไทยสมัยรัตนโกสินทร์

เริ่มตั้งแต่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ. 2325 จนถึงปัจจุบัน นับเป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงทางศิลปวัฒนธรรมที่เป็นไปอย่างรวดเร็วฉับพลันมากกว่ายุคสมัยในอดีตที่ผ่านมา เนื่องจากอิทธิพลของความเจริญทางเทคโนโลยี อารยธรรมตะวันตกที่หลั่งไหลเข้ามาในประเทศอย่างรวดเร็ว และมากมาย การติดต่อกับนานาประเทศทั่วโลกเป็นไปอย่างกว้างขวาง มีการสื่อสารที่ฉับพลัน ล้วนมีส่วนอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย และการสร้างงานประติมากรรม กล่าวโดยสรุป ประติมากรรมไทยสมัยรัตนโกสินทร์แบ่งออกได้เป็น 3 ระยะ คือ ประติมากรรมแบบดั้งเดิม ประติมากรรมระยะปรับตัว และประติมากรรมร่วมสมัย

ประติมากรรมแบบดั้งเดิม

อยู่ในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 การสร้างประติมากรรม ดำเนินรอยตามแบบประเพณีนิยมที่ทำกันมาแต่อดีตของไทย

สมัยรัชกาลที่ 1 เป็นยุคที่เริ่มสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ เป็นช่วงเวลาแห่งการสร้างบ้านเมืองใหม่ จึงมีการสร้างพระพุทธรูปน้อยมาก พระประธานที่สร้างในสมัยนี้ที่สำคัญคือ พระประธานที่พระอุโบสถ และพระวิหาร วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ฝีมือพระยาเทวารังสรรค์ เป็นพระพุทธรูปที่มีขนาดใหญ่ จนคูเก็บค้ำอาคาร มีฐานชุกชีเตี้ย เป็นผลในการแสดงอำนาจราชศักดิ์ พระพุทธรูปส่วนใหญ่เคลื่อนย้ายมาจากสุโขทัย และจังหวัดทางภาคกลาง ที่องค์พระพุทธรูปเหล่านี้ถูกทอดทิ้งอยู่ตามโบราณสถานที่ยังหักพัง ต้องกรำแดดกรำฝน นำมาบูรณะใหม่กว่า 1,200 องค์ และส่งไปเป็นประธานตามวัดต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ ที่เหลือนำมาประดิษฐานไว้ ณ ระเบียบวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามพันกว่าองค์ ทั้งชั้นนอก และชั้นในประติมากรรมอื่น ๆ ที่สำคัญคือ หัวนาค และเศียรนาคจำแลง และยักษ์ทวารสารีรปิดทอง ประจำประตูทางเข้าพระมณฑป หอพระไตรปิฎกหลังปราสาทพระเทพบิดร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ฝีมือครูดำช่างปั้นเอกสมัยรัชกาลที่ 1

สมัยรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้บูรณะศิลปสถาน และงานศิลปะอื่น ๆ โดยเฉพาะด้านประติมากรรมเป็นพิเศษ เช่น ทรงปั้นหุ่นพระยารักใหญ่รักน้อย และรูปพระลักษณะพระราม ซึ่งเป็นหุ่นหลวงที่สวยงามมาก ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ทรงปั้นหุ่นพระพักตร์พระพุทธประธาน 2 องค์ คือ พระพุทธจุฬารักษ์ พระประธานพระอุโบสถวัดราชสิทธิาราม และ

พระพุทธธรรมิศจรรยราชโลกธาตุดิลก พระประธานพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม งานชิ้นที่สำคัญอีกชิ้นหนึ่งคือ ทรงร่วมสลักบานประตูพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม รูปพรรณนพภษาซ้อน 3 ชั้น มีภาพสัตว์ประหลาดและกระต่ายประกอบ

สมัยรัชกาลที่ 3 ในรัชกาลนี้มีการสร้างหล่อพระประธานขนาดใหญ่ตามวัดที่สร้างใหม่ เช่น “พระพุทธตรีโลกเชษฐ” พระประธานพระอุโบสถวัดสุทัศน์เทพวราราม และ “พระพุทธเสถียรธมมณี” พระประธานในศาลาการเปรียญวัดสุทัศน์เทพวราราม “พระเสถียรธมมณี” พระประธานพระอุโบสถวัดราชนันทดา และ “พระพุทธมหาโลกาภินันทปฏิมา” พระประธานพระอุโบสถวัดเฉลิมพระเกียรติ นอกจากนี้ยังทรงสร้างพระพุทธไสยาสน์ยาว 90 ศอกที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และพระพุทธรูปยืนทรงเครื่องกษัตริยาธิราชเจ้า 2 องค์ เพื่อเป็นราชอนุสรณ์แด่พระอัยกา และพระราชบิดาของพระองค์ ซึ่งเป็นพระหล่อสัมฤทธิ์หุ้มทองคำ ประดับด้วยอัญมณีมีค่า ถวายพระนามว่า “พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” และ “พระพุทธเลิศหล้านภาลัย” ประดิษฐานในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม การสร้างพระพุทธรูปยืนทรงเครื่องปางห้ามญาติขนาดใหญ่นี้ นิยมสร้างไว้เป็นจำนวนมาก ถือเป็นพระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ประติมากรรมระยะปรับตัว

สมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 เป็นยุคสมัยของการปรับตัว เปิดประเทศ ยอมรับอิทธิพลตะวันตก ยอมรับความคิดใหม่มาเปลี่ยนแปลงสังคม ระเบียบประเพณี เพื่อประคองให้ประเทศรอดพ้นจากภัยสงครามหรือจากลัทธิล่าอาณานิคมตะวันตก ซึ่งหลายประเทศในซีกโลกเอเชียยุคนั้นประสบอยู่ การสร้างงานศิลปกรรมทุกสาขา รวมทั้งประติมากรรมก็ถูกกระแสการเมืองนี้ด้วย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริปั้นรูปเหมือนแบบตะวันตกขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศไทย จึงโปรดเกล้าฯ ให้หลวงเทพรจนา (พลับ) ซึ่งต่อมาเป็นพระยาจินดารังสรรค์ปั้นถวาย โดยปั้นจากพระองค์จริง และเลียนแบบรูปปั้นของพระองค์ที่ฝรั่งปั้นจากรูปพระฉายที่ส่งมาถวาย แต่ไม่เหมือนเมื่อทอดพระเนตรเห็นพระรูปที่หลวงเทพรจนาปั้นขึ้นใหม่ก็ทรงโปรด ต่อมานำพระรูปองค์นี้ประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งเวษยันทวีเชียรปราสาทในพระนครคีรีที่เพชรบุรี ปัจจุบันมีการหล่อไว้หลายองค์ ประดิษฐานที่พระตำหนักเพชร วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ และหอพระจอม วัดราชประดิษฐ์ กรุงเทพฯ จากพระรูปองค์นี้ นับเป็นการเปลี่ยนศักราชประติมากรรมไทยที่เดิมปั้นรูปราชานุสรณ์ โดยใช้การสร้างพระพุทธรูปหรือเทวรูปแทน มาสู่การปั้นรูปราชานุสรณ์เหมือนรูปคนจริงขึ้น และจากจุดนี้เอง ส่งผลให้มีการปรับตัวทางประติมากรรมไปสู่ประติมากรรมสมัยใหม่ การปั้นหล่อพระพุทธรูปในยุคนี้ไม่ใหญ่โตเท่าสมัยรัชกาลที่ 3 มีพุทธลักษณะที่เป็นแบบฉบับของตนเอง มีลักษณะโดยส่วนรวมใกล้เคียงความเป็นมนุษย์ มีการปั้นจิ๋วเป็นริ้วบนพระเศียร ไม่มีต่อมพระเมไล พระพุทธรูปที่สำคัญเหล่านี้คือ พระสัมพุทธพรรณี พระนิรันตราย และพระพุทธสิหิงคปฏิมา พระประธาน ในพระอุโบสถวัดราชประดิษฐ์ ในรัชสมัยนี้มีการสร้างพระพุทธรูปยืนปางห้ามญาติเช่นกัน แต่จิ๋วพระสมัยนี้เป็นริ้วใกล้เคียงธรรมชาติมากขึ้น ประติมากรรมที่สำคัญอีกชิ้นหนึ่งคือ “พระสยามเทวาธิราช” เป็นเทวรูปขนาดเล็กหล่อด้วยทองคำทั้งองค์ สูง 8 นิ้วฟุต ลักษณะงดงาม

มาก เป็นผีพระหัตถ์ของพระองค์เจ้าประดิษฐวรการ

สมัยรัชกาลที่ 5 ระยะต้นรัชกาล อายุกรุงรัตนโกสินทร์จะครบ 100 ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำนุบำรุงศิลปะแบบดั้งเดิมอย่างมาก มีการปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ ปราสาทราชมณเฑียร โดยเฉพาะวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เกิดงานประติมากรรมตกแต่งที่สวยงาม ในศาสนสถานแห่งนี้มากที่สุด งานประติมากรรมส่วนใหญ่เป็นผีพระหัตถ์ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการทั้งสิ้น เช่น รูปสัตว์หิมพานต์ 7 คู่ บนบานชลาไฟที่ รอบปราสาทพระเทพบิดร รูปพระบรมราชานุสาวรีย์ประจำรัชกาลที่ 1, 2 และ 3 เป็นรูปบุษบกประดิษฐานพระราชลัญจกรบนพานแว่นฟ้า พร้อมช้างเผือกและฉัตรตรงมุมด้านตะวันตกเฉียงเหนือของปราสาทพระเทพบิดร ปั้นหล่อพระบรมรูป 3 รัชกาลคือ รัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 รวมทั้งปั้นแก้ไขรัชกาลที่ 4 ที่พระยาจินดารังสรรค์ปั้นไว้ พระบรมรูปทั้ง 4 รัชกาล ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ในปราสาทพระเทพบิดร เป็นรูปเหมือนที่แปลกไปจากภาพเหมือนโดยทั่วไป เพราะเป็นศิลปะระยะปรับตัว เป็นการผสมระหว่างความต้องการที่จะให้รูปปั้นเหมือนรัชกาลนั้น ๆ กับการสร้างรูปให้มีความงามแบบพระหรือเทวรูปที่ต้องการความเกลี้ยงเกลากลมกลึงของรูปทรง เป็นคุณค่าความงาม รูปเหมือนจึงแสดงความเหมือนบุคคลออกมาพร้อมกับให้อารมณ์ความรู้สึกแบบไทยด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นใหม่เหมือนกัน ที่สำคัญคือ พระพุทธนฤมลธรรมโมภาส พระประธานวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ บางปะอิน ออยุธยา ผีพระหัตถ์พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ นอกจากนี้ ยังมีการปั้นหล่อพระพุทธรูปขนาดใหญ่ ซึ่งมีอยู่ครั้งเดียวในรัชกาลนี้ สร้างในระหว่าง พ.ศ. 2442-2444 ในคราวนั้นโกลาหลมาก เนื่องจากไม่มีการปั้นพระขนาดใหญ่มานาน แต่ก็สำเร็จลงด้วยดี พระพุทธรูปองค์นี้คือ พระพุทธชินราชจำลองปั้นหล่อขึ้นเพื่อนำมาประดิษฐานเป็นพระประธานวัดเบญจมบพิตร ต้องลงไปปั้นหล่อที่พิษณุโลก ผู้ปั้นหล่อจำลองคือ หลวงประสิทธิปฏิมา

ประติมากรรมร่วมสมัย อยู่ในสมัยรัชกาลที่ 6 จนถึงรัชกาลปัจจุบัน เป็นศิลปะที่มีผลสืบเนื่องมาจากความเจริญแบบตะวันตกที่หลั่งไหลเข้ามาในประเทศไทย ทำให้เกิดแนวความคิดใหม่ในการสร้างสรรค์ศิลปะเพื่อสาธารณะประโยชน์นอกเหนือจากการสร้างเพื่อศาสนาอย่างเดียว สมัยรัชกาลที่ 6 ศิลปะตะวันตกเข้ามาสู่ชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทย และกำลังฝังรากลึกลงไปในสังคม และวัฒนธรรมไทย การตกแต่งวังเจ้านาย อาคารราชการ อาคารพาณิชย์ สวนสาธารณะ และอาคารบ้านเรือนของคนสามัญ เริ่มตกแต่งงานจิตรกรรม และงานประติมากรรมภาพเหมือนมากขึ้น งานประติมากรรมไทยที่สร้างขึ้นเพื่อศาสนา เช่น การสร้างศาสนสถาน ปั้นพระพุทธรูปที่เคยกระทำกันมากก็ถึงจุดเสื่อมโทรมลง แม้จะมีการทำกันอยู่ก็เป็นระดับพื้นบ้านที่พยายามลอกเลียนสิ่งดีงามในยุคเก่า ๆ ที่ตนนิยม ขาดอารมณ์ความรู้สึกทางการสร้างสรรค์ และไม่มีรูปลักษณะที่เป็นแบบแผนเฉพาะยุคสมัย

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงหันมาส่งเสริมศิลปะการช่างสมัยใหม่ โดยตั้งโรงเรียนเพาะช่างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2456 จัดสอนศิลปะการช่างทั้งแบบตะวันตก และแบบไทย การสร้างงานศิลปะระดับชาติ ได้จ้างฝรั่งมาออกแบบตกแต่งพระบรมมหาราชวัง หรือพระที่นั่ง ทรงเห็นความจำเป็นที่ต้องใช้ช่างทำรูปปั้นต่าง ๆ เช่น เหยี่ยวตุรา และอนุสาวรีย์ ซึ่งช่างไทยยังไม่ชำนาญงานภาพเหมือนขนาดใหญ่ จึงสั่งช่าง

ขึ้นมาจากประเทศอิตาลี ผู้ได้รับเลือกคือ ศาสตราจารย์ คอราโด เฟโรจี เข้ารับราชการเป็นประติมากร กรมศิลปากร กระทรวงวัง เมื่อวันที่ 14 มกราคม พ.ศ.2466 ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้ศาสตราจารย์เฟโรจี เข้าไปปั้นพระบรมรูปของพระองค์โดยใกล้ชิด เป็นพระบรมรูปเท่าพระองค์จริง ปัจจุบันประดิษฐานใน ปราสาทพระเทพบิดร นับเป็นงานภาพเหมือนที่สำคัญในรัชกาลนี้ ต่อมาศาสตราจารย์เฟโรจี ได้โอนสัญชาติ และเปลี่ยนชื่อเป็นไทยว่า ศิลป์ พีระศรี ท่านผู้นี้ ต่อมามีความสำคัญต่อวงการศิลปกรรมไทยสมัยใหม่ ทุกสาขาอย่างที่สุด

รัชกาลที่ 7 - รัชกาลปัจจุบัน ระยะเวลาศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เป็นช่างปั้นที่สำคัญแต่ผู้เดียว ในยุคนั้น ได้ดำเนินการปั้นรูปอนุสาวรีย์พระปฐมบรมราชานุสรณ์เป็นภาพเหมือนขนาดใหญ่ 3 เท่าคนจริง เป็นครั้งแรกในเมืองไทย ส่งไปหล่อทองแดงที่ประเทศอิตาลี เสร็จทันมาติดตั้งที่เชิงสะพานพุทธยอดฟ้า เพื่อเปิดสะพาน และฉลองกรุงครบ 150 ปี เมื่อ พ.ศ. 2475

หลังจากการฉลองกรุงไม่กี่วันก็เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองขึ้นในประเทศไทย โดยคณะทหาร และพลเรือนยึดอำนาจการปกครอง และการบริหารประเทศ จึงไม่ตกอยู่กับพระมหากษัตริย์อีกต่อไป การสร้างงานศิลปกรรม ซึ่งแต่เดิมอยู่ในความดูแลของราชสำนัก ซึ่งมีพระมหากษัตริย์ทรงส่งเสริมก็สิ้นสุดลง วิธีการดำเนินชีวิต ความรู้สึกนึกคิดของประชาชนเปลี่ยนแปลงไป คณะรัฐบาลมุ่งพัฒนาประเทศทางด้านวัตถุมากกว่าการพัฒนาด้านจิตใจ โดยเฉพาะทางศิลปะ การสร้างงานศิลปกรรมยุคต่อมัลลันต้องต่อสู้ดิ้นรนอยู่ในวงแคบ ๆ แต่กระนั้นการต่อสู้ดิ้นรน เพื่อให้สังคมเห็นคุณค่าในงานศิลปะยังดำเนินต่อไป โดยมี ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เป็นผู้นำ เพื่อให้ผู้นำประเทศ และคนทั่วไปเห็นคุณค่า ท่านต้องทำงานอย่างหนัก กล่าวคือ นอกจากงานปั้นอนุสาวรีย์ที่สำคัญแล้ว ท่านยังได้วางแนวทางการศึกษาศิลปะ โดยหาทางจัดตั้งโรงเรียนประณีตศิลปกรรมขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2477 ซึ่งต่อมาขยายตัวขึ้นเป็นมหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อ พ.ศ. 2486 จัดให้มีการเรียนการสอน ทั้งด้านจิตรกรรม และประติมากรรม ซึ่งการศึกษา และการสร้างงานประติมากรรม ต่อมาเปลี่ยนไปตามการพัฒนาวัฒนธรรมของสังคมที่ต้องการพึ่งพาพลังงานใหม่ ๆ ภายใต้อิทธิพลทางวิทยาศาสตร์ เศรษฐกิจ การเมือง และอื่น ๆ ซึ่งเป็นการก้าวหน้าแห่งยุค โดยเฉพาะในรัชกาลปัจจุบัน การสื่อสาร และการคมนาคมเป็นไปอย่างรวดเร็วทั่วถึงเกือบทุกมุมโลก มีลัทธิทางศิลปะเกิดขึ้นมากมาย ทั้งในยุโรป และสหรัฐอเมริกา และได้แพร่หลายเข้ามามีบทบาทในประเทศไทยด้วย ประติมากรรมจึงเข้าสู่รูปแบบของศิลปะร่วมสมัย เป็นการแสดงออกทางด้านการสร้างสรรค์ที่มีอิสระ ทั้งความคิด เนื้อหาสาระ และเทคนิคการสร้างงาน สุดแต่ศิลปินจะใฝ่หา งานศิลปะที่แสดงออกมานั้น จึงเป็นสัญลักษณ์สำคัญที่สะท้อนถึงเอกลักษณ์ใหม่ของวัฒนธรรมไทยอีกรูปแบบหนึ่ง

หลักการในการสร้างศาสนวัตถุ

ในศาสนาพุทธมีความเชื่อว่า เมื่อคนเราสร้างศาสนวัตถุไว้ในพระศาสนา เช่น โบสถ์ วิหาร กุฏิสงฆ์ ศาลาการเปรียญ เป็นต้น เมื่อตายไปแล้วก็จะได้ไปเกิดเป็นเทพบุตร และเทพธิดาอยู่ในวิมานแวดล้อมด้วยนางเทพธิดาในสวรรค์ชั้นต่าง ๆ ดังกรณีของนายนันทียะ

เรื่องนี้เกิดขึ้นเมื่อคราวที่พระศาสดาประทับอยู่ในป่าอิสิปตนะ ทรงปรารภนายนันทียะ ตรัสพระธรรมเทศนาที่ขึ้นต้นด้วยบทว่า จิรปวาสิ เป็นต้น

เรื่องในอรรถกถาพระธรรมบท เล่าว่า นายนันทียะ เป็นบุตรเศรษฐี อยู่ที่กรุงพาราณสี หลังจากที่เขาได้ฟังธรรมของพระศาสดา ว่าด้วยอานิสงส์ของการสร้างวัดวาอารามถวายภิกษุสงฆ์แล้ว นายนันทียะก็ได้ก่อสร้างวัดใหญ่แห่งหนึ่งที่ป่าอิสิปตนะ และได้สร้างสิ่งก่อสร้างในวัด เป็นศาลาจัตุรมุขหลังหนึ่ง ประกอบด้วยห้องสี่ห้อง และอุปกรณ์ใช้สอยของพระสงฆ์มีเตียงและตั่ง เป็นต้น

ก่อนจะมอบถวายวัดใหญ่แห่งนี้ เขาก็ได้ถวายทานแก่ภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แล้วหลังน้ำทักษิโณทกถวายแด่พระศาสดา ทันทันที่ได้ถวายอาวาสแห่งนี้แด่พระศาสดา พระคัมภีร์บอกว่า “ก็มีปราสาททิพย์ สำเร็จด้วยรัตนะ 7 ประการ พริ้งพร้อมด้วยนางอัปสร มีเส้นผ่าศูนย์กลาง 12 โยชน์ สูง 100 โยชน์ ผุดขึ้นในเทวโลกชั้นดาวดึงส์ พร้อมกับที่ได้หลังน้ำทักษิโณทกถวายแด่พระศาสดา”

วันหนึ่ง พระมหาโมคคัลลานะ ได้ขึ้นไปที่เทวโลกชั้นดาวดึงส์ และได้เห็นปราสาททิพย์หลังนี้ เต็มไปด้วยหมู่ นางเทพอัปสร ก็ได้เข้าไปสอบถามเทพบุตรทั้งหลายว่า เป็นปราสาททิพย์ของผู้ใด ก็ได้รับคำตอบจากเทพบุตรเหล่านั้นว่า “ท่านผู้เจริญ วิมานนั้น เกิดอรันบุตรคฤหบดี ชื่อนันทียะ ผู้ให้สร้างวิหารถวายพระศาสดาในป่าอิสิปตนะ”

ฝ่ายหมู่ นางอัปสร เห็นพระเถระนั้นแล้ว ก็ลงจากปราสาทมากล่าวว่า พวกนางเกิดในปราสาทนี้เพื่อเป็นนางบำเรอของนายนันทียะ แต่ไม่เห็นนายนันทียะมาเสียที ได้แต่รอแล้วรอเล่า ขอฝากบอกพระคุณเจ้าไปถึงนายนันทียะด้วยว่า มนุษย์สมบัติเปรียบเหมือนลาดดิน ส่วนทิพยสมบัตินั้นเปรียบเหมือนลาดทองคำ

เมื่อพระมหาโมคคัลลานะ ลงจากเทวโลกแล้ว ได้เข้าไปเฝ้าพระศาสดา ทูลถามว่า “พระเจ้าข้า ทิพยสมบัติเกิดรอบุคคลผู้ทำความดีที่ยังอยู่ในโลกมนุษย์มีหรือไม่” พระศาสดาตรัสว่า “เธอไปเห็นปราสาททิพย์ที่บุตรอนายนันทียะที่ยังอยู่ในโลกมนุษย์มาแล้วมิใช่หรือ จะมาถามทำไม?” เมื่อพระเถระทูลว่า “พระเจ้าข้า”

พระศาสดาตรัสว่า สภาพก็เหมือนกับคนเราในโลกมนุษย์ ยืนอยู่ที่ประตูบ้านเรือน เห็นบุตรหรือพี่น้องที่เดินทางไปอยู่ต่างประเทศมานาน แล้วกลับมาถึงบ้านเรือนของตน ก็มีความยินดีปรีดา ร้องทักทายต้อนรับบุคคลผู้นั้น ข้อนี้ก็เหมือนกับเหล่าเทวดา ต่างถือเครื่องบรรณาการอันเป็นทิพย์ 10 อย่าง แอ่งชิงกันออกมาต้อนรับ แสดงความยินดีกับสตรีหรือบุรุษผู้ทำความดีไว้ในโลกมนุษย์ แล้วตายไปเกิดในปรโลก ฉันทันนั้นก็ฉันทัน

มูลเหตุ คือ การสร้างเพื่อเอื้อต่อการกระทำศาสนพิธีนอกเหนือจากจะเป็นการสร้างตามคติโบราณ

ดังกล่าวแล้ว ในเวลาต่อมาก็ยังมีปัจจัยสำคัญหลักบางประการที่เป็นเหตุจูงใจไปสู่การสร้าง ดังนี้

1. สร้างเพื่อให้เป็นสิ่งคู่บ้านคู่เมือง
2. สร้างเพื่อให้เป็นวัดประจำวัง
3. สร้างขึ้นเพื่อให้เป็นวัดประจำรัชกาล
4. สร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์
5. สร้างขึ้นบนพื้นที่เดิมซึ่งเคยเป็นที่ถวายพระเพลิง พระศพ หรือพระบรมศพ
6. สร้างขึ้น ณ ที่ปรากฏเหตุการณ์สำคัญ
7. สร้างขึ้นตามคติประเพณีนิยมบางประการ

นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน คนโบราณเมื่อว่างจากภารกิจการทำงานก็จะพากันสร้างศาสนวัตถุด้วย วัตถุประสงค์ต่าง ๆ กันออกไป แต่โดยสรุปแล้วล้วนเป็นวัตถุประสงค์เชิงศาสนาทั้งหมด บางกรณีจิตใจของคนในชุมชนแตกสลายไร้ความสามัคคี ไม่รู้จะเอาอะไรเป็นศูนย์รวมจิตใจ ก็สร้างศาสนวัตถุหรือศาสนสถาน ขึ้นมาเป็นศูนย์รวมจิตใจ

สรุปแล้ว ศาสนวัตถุเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่กับสังคมไทย เป็นศูนย์รวมแห่งคุณความดีหลายอย่าง เช่น

1. บรรพบุรุษ คนโบราณนิยมที่จะสร้างเพื่อบรรจุอัฐิธาตุของบรรพบุรุษในเจดีย์จึงมีบรรพบุรุษสถิตอยู่ แม้จะเป็นเพียงชิ้นส่วนกระดูก แต่ให้ความอบอุ่นแก่ลูกหลานได้

2. กตัญญูกตเวทิตาธรรม คนไทยสำนึกในคุณความดีของบรรพบุรุษ จึงสร้างเจดีย์เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุ แม้ท่านเหล่านั้นจะเสียชีวิตไปแล้ว ลูกหลานก็ยังอยากที่จะยกย่องเชิดชู ประกาศคุณความดีของตนให้โลกรู้ เป็นการแสดงกตัญญูกตเวทิตาธรรม

3. ศรัทธา เจดีย์ที่สำคัญในประเทศไทยล้วนมีพระบรมสารีริกธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าบรรจุอยู่ หรือมีพระบรมธาตุ พระธาตุบรรจุอยู่ เช่น เจดีย์ภูเขาทอง วัดสระเกศ, พระธาตุดอยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่, พระธาตุหิรัญชัย จังหวัดลำพูน, พระธาตุพนม จังหวัดนครพนม, พระบรมธาตุเจดีย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช, พระธาตุ (เจดีย์) เหล่านี้ เป็นศูนย์รวมศรัทธามหาศาลของมหาชนทุกสารทิศ หลั่งไหลมารวมกันบูชาสักการะไม่ขาดสาย

เจดีย์ถือเป็นแดนศักดิ์สิทธิ์ มีคนกล่าวว่า “ประเพณีการสร้างเจดีย์นี้ ถือเป็นความชาญฉลาดของบรรพบุรุษไทยที่จะสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีไทยสู่ลูกหลานชั่วกัลป์ เป็นมรดกตกทอดสืบเนื่องไปเป็นพัน ๆ ปี เจดีย์แสดงถึงความเป็นไทย เป็นปูชนียสถาน เป็นมิ่งขวัญคู่บ้านคู่เมือง เป็นที่กราบไหว้บูชาของพุทธมามกะ บ่งบอกถึงความรุ่งเรืองแห่งพระพุทธศาสนาและจิตใจของคนไทย”

การบูชาเจดีย์มีอันสูงสุด ดังข้อความในคัมภีร์อุปัฏฐกตอนหนึ่งว่า “เป็นอันว่าพระเจ้าอโศกธรรมราชาได้โปรดให้สร้างพระเจดีย์ขึ้น 8 หมื่น 4 พันในพื้นชมพูทวีปด้วยอาการอย่างนี้ พระสถูปทั้งปวงนั้น เป็นประดุจดวงประทีปดวงเดียวของชาวโลก เป็นปูชนียสถานที่จะนำสรรพสัตว์ไปสู่สวรรค์นิพพาน ควรที่สาธุชนจะละการงานอื่น ๆ มากกราบไหว้บูชาทุกเมื่อไป”